

Hurufat Defterlerine Göre Ahıska'nın Dinî ve İlmî Müesseseleri*

Levent Küçük **

Öz

Bu çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Hurufat Defterleri katalogunda bulunan Ahıska kazası kayıtları örneklem olarak alınmak suretiyle kazanın toplumsal tarihine ilişkin bir kesit sunulmak istenmiştir. Seçilen defter serisi XVI. yüzyıl sonlarında Osmanlı idaresine giren ve XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı idaresinden çıkan Ahıska bölgesine ait olması hasebiyle bölgenin Türkleşme ve İslamlaşma süreçlerini aydınlatması bakımından önem arz etmektedir.

Ahıska kazasına ait 23 defter üzerinden bölgenin 1690 ile 1834 yıllarına ait vakıf teşkilatının işleyişini çeşitli cami, mescid ve medrese gibi üniteler üzerinden inceleme fırsatı hâsıl olmuştur. Özellikle bu vakıf kurumlarında görevli olan personelin isimleri, atanma usulleri, kazançları, görev süreleri vb. kriterler üzerinden Ahıska bölgesinin toplumsal tarihine ilişkin tespitler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Vakıf, Hurufat, Ahıska, Toplumsal Tarih.

The Religious and Scientific Institutions of Akhaltsikhe in Hurufat Registers

Abstract

In this study, it is aimed to present a social history of Akhaltsikhe district by taking the records of Akhaltsikhe district in the Hurufat registers catalogue in the Archives of the General Directorate of Foundations as a sample. Since the selected register series belong to Akhaltsikhe region, which entered the Ottoman administration at the beginning of the sixteenth century and broke of ties with Ottoman administration at the beginning of the nineteenth century, they have an important role on illuminating the Turkization and Islamization process of the region.

Through 23 registers belonging to the Meskhetian district, it was possible to examine the abundance of the foundation organization between 1690 and 1834 through units such as various mosques, masjids and madrasahs. In particular, some observations are presented taking into consideration the names of the personnel working in these foundation institutions, their appointment procedures, earnings, terms of office.

Keywords: Waqf, Hurufat, Akhaltsikhe, Social History.

* DOI: 10.16971/vakiflar.1201710

Makalenin Geliş Tarihi / Received Date: Kasım 2022 / November 2022

Makalenin Kabul Tarihi / Accepted Date: Ekim 2023 / October 2023

** Doç. Dr., Amasya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; Amasya-Türkiye; levent.kucuk@amasya.edu.tr; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8819-7933>.

Giriş

Ahıska kazası ve çevresi 1578 Osmanlı- İran savaşları sonrası Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Ahıska önce 1592 ardından 1595 tarihinde yapılan tahrirler sonucunda Çıldır Eyaleti'nin Paşa Sancağı statüsünü elde etmiş Hirtız, Ahılkelek, Çıldır, Poshov(Posof), Bedre, Penek ve Ardahan-ı Büzürg ile birlikte sekiz sancak olarak Osmanlı idari aygıtına dâhil edilmiştir.

Bölge XIX. yüzyılın ilk döneminde cereyan eden Osmanlı-Rus savaşları neticesinde Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. Çalışma XVII. ve XIX yüzyıl aralığında sancağın ilmiyye personelinin taşra örgütlenmesi üzerinden hazırlanmıştır. Sancak ve çevresinin kent tarihine ilişkin bilgilerin yetersizliği konunun seçilmesinde önemli bir nokta oluşturmuştur. Özellikle Ahıska vakıfları ve bunlara dair çalışmaların yok deneye kadar az oluşu bir problem oluştursa da bölgeye ilişkin arşiv kaynakları üzerinden bu boşluğun doldurulması amaçlanmıştır. Çalışmada özellikle Ahıska kazasına bağlı vakıf kurumları tespit edilmiş ve bunların envanteri çıkarılarak bu kurumların işleyişi ile ilgili bilgiler hurufat defterlerinin tutulma mantığı üzerinden incelenmiştir.¹ Ahıska Hurufat defterlerinde yer alan kasaba ve köy yerleşim alanları üzerinde bulunan cami, mescit, medrese gibi ünitelerin bölge insanının sosyal, ekonomik ve kültürel hayatına ne ölçüde tesir ettiği sorusuna cevap bulunmaya çalışılmıştır.

1. Ahıska ve Çevresinin Osmanlı Hâkimiyetine Geçişi

Ahıska ve çevresinde Osmanlı hâkimiyeti XVI. yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Bölgenin hâkim unsurlarına karşı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) zamanından itibaren düzenli aralıklarla yapılan saldırılar neticesinde önemli başarılar elde edilmiştir. Bununla birlikte Çıldır yöresini de içine alan Atabek yurduna yönelik fetihlerin Kanuni (1520-1566) döneminde hız kazanmış olduğu bilinmektedir. Bölgenin Osmanlı egemenliğine kazandırılması yolunda ilk sistematik harekât 1534-1535 yılları arasında olmuştur. Erzurum Beylerbeyi olan Mehmed Han idaresindeki Osmanlı ordusu önce Oltu ve çevresini ardından Çıldır çevresini alarak Erzurum vilayetine dâhil etmiştir (Aydın, 1988: 256-258). Bu süreçte Ardahan kazasının Erzurum vilayetine bağlanması İskender Paşa'nın (Ö.1571) 1551 tarihindeki harekâtı sonrasında gerçekleşmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın İran seferleri ile bölge hâkimiyetinin tesisi yolunda önemli aşamalar kat edilmiştir. Bu dönemde Ardanuç, Şavşat, Göle ve Ardahan gibi yerleşim alanları Atabek hükümetinin elinden alınmak suretiyle Safevi tehdidinin uç noktalarında üs oluşturulmuştur. Bununla birlikte İran Şahının desteği ile Atabeklerin Ahıska, Azgur, Ahılkelek ve Aspinza çevrelerindeki hâkimiyetleri devam etmiştir (Kırzioğlu, 1998: 385). 1555 tarihinde imzalanan Amasya Antlaşması (29 Mayıs 1555) ile mevcut statüko gereği Ardahan, Ardanuç, Oltu ve Tortum çevreleri ile Çoruh Vadisi havalisindeki Atabek yurdunun Osmanlılarda kalması Safeviler tarafından kabul edilmiştir (Kılıç, 2001:77). Bu dönemde Osmanlılar İmereti, Kartli, Mesketya gibi bazı Gürcü krallıklarını itaat altına almışlardır. Ancak Amasya Antlaşması ile Kafkasya'daki egemenlik sahaları yeniden bir paylaşımına konu edilince Mesketya, Kartli ve Kaheti Safevilerin nüfuz alanı olarak; İmereti, Guria, Mingreli, Ardahan, Ardanuç, Tortum ve Oltu ise Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfuz sahasında kalan bölgeler olmuştur (Faroqhi vd. 2016:183).

Osmanlı ve Safeviler arasında yapılan Amasya Barış Antlaşması ile başlayan barış süreci, 1577 yılına kadar devam etmiştir. Safevî Hükümdarı Şah Tahmasb'ın 1576 yılında ölümü Osmanlıların bu coğrafyadaki hedefleri için tekrar fırsat yaratmıştır. Aynı zamanda Şirvan, Dağıstan ve Azerbaycan'ın Sünnî ahalisinin Safevi baskı ve tazyiklerinden bunalmış olmaları ve Osmanlılardan yardım istemeleri de bu dönemdeki harekâtın gerekçelerini oluşturmuştur.

1 Hurufat defterlerinin tutulma mantığı ve bu defterleri kullanmak suretiyle şehir tarihine ilişkin yapılan bazı çalışmalar için Bkz. Alkan (2007); Küçükdağ (2003); Beyazıt (2013); Eroğlu Memiş (2013, 2016); Demirtaş (2012); Öntüğ (1999).

Osmanlılar 1577 yılında serdar tayin edilen Lâlâ Mustafa Paşa (Ö. 1580) önderliğinde Amasya Barışını ihlal eden Safevilere karşı Kafkasya'daki kilit bölgelerin egemenliği yolunda yeni bir fetih stratejisi izlemeye başlamıştır. Bu dönemde Osmanlılar İran üzerine kuzeydeki Gürcü prenslikleri üzerinden saldırdığı gibi güneyden de Erzurum ve Van üzerinden saldırmak suretiyle farklı bir fetih stratejisi izlemiştir (Faroqhi vd. 2016:183). Çıldır'da kazanılan zafer ile Osmanlılar Gürcistan kapılarını aralamıştır. Meshia prensi olan Manuçehr annesi Dedis-İmedi ile birlikte vergi ödemeyi kabul etmek suretiyle itaat etmiştir. Osmanlı yönetimi onların bu itaatlerini Azgur ve Oltu'yu onlara ihsan etmek suretiyle ödüllendirmiştir. Bu ihsanları elde eden Manuçehr Osmanlı ordusunun Şirvan'a gidiş ve dönüşünde klavuzluk yaparak bağlılığını göstermiştir (Kütükoğlu, 1993: 57). Çıldır zaferi Osmanlılara Çıldır'ın dışında Tümük, Hirtız ve Ahılkelek bölgelerini zaptetme fırsatı vermiştir. Ayrıca Vahtang ve Amilahori isimli Gürcü prenslerinin de itaat etmelerini sağlamıştır. İtaate yanaşmayan hatta Safevilere meylederek direnen David Han'a rağmen Tiflis şehri de bu dönemde zapt edilmiştir.

Bundan sonraki süreçte Ferhad Paşa'nın serdar olması ile birlikte Revanı zapt eden ve Tiflis'e zahire sevkine hız veren Osmanlılar önemli kayıplar verseler de Safevi güçlerine karşı başarılar elde etmiştir. Osmanlılar bu süreçte yeni bir strateji hazırlamıştır. Bu stratejinin ilk ayağını Ardahan üzerinden Şirvan yönüne yapılacak harekât oluşturmaktadır. Tiflis'e kadar olan bölgelerin egemenlik sahasına alınması ve kalıcı hâkimiyet için yerel krallıkların sadık kılınmaları harekâtın sonraki aşamalarını oluşturmaktadır. Bu harekâtın sürdürülebilir olması için Gürcü krallıklarının Osmanlı ile müttefik olmalarının önemi büyüktür. Bu durum Çıldır üzerinden Tiflis'e kadar olan ileri harekâtın başarısına etki etmiştir. Osmanlı yönetimi Gürcü prenslikler ile iyi ilişkiler izleme politikası izlerken bölgenin Osmanlı idari örgütlenme sürecini de tamamlamaya çalışmıştır. Çıldır'ı eyalet statüsüne kavuşturmuş ve Atabek soyundan prensleri de bu eyaletin idarecileri yaparak bölgeye yönelik siyasetinin ilk adımlarını gerçekleştirmiştir.

1578 yılında başlayan ve yaklaşık on iki yıl süren Osmanlı- Safevi savaşları 1590 tarihinde yapılan bir antlaşma çerçevesinde geçici bir süreliğine durmuştur. Osmanlı yönetimi adına Hoca Sadeddin Efendi'nin murahhas üye olarak katıldığı ve onun tarafından kaleme alınan sulh ahidnamesi özellikle 22 Mart 1590 tarihli silah bırakışı sırasındaki hâkim olunan toprakları sınır kabul etmektedir. Bunun yanı sıra ahidnamede Safevi hükümdarı Şah Abbas'dan Hz. Peygamber ve ashabına yönelik söylemleri yasaklaması istenmiştir (Kütükoğlu, 1993: 202).

Seyyah Chardin bir Gürcü vilayeti olan Ahıska'nın 1578 yılında Türkler tarafından ele geçirildiğini ve sonrasında Çıldır eyaleti adıyla Osmanlı idari örgütlenmesine dahil edildiğini anlatmaktadır. Ayrıca Cakeli ailesinin XII. yüzyıldan beri Ahıska'nın hâkimi olduğuna değinerek bu Gürcü prenslerin Osmanlı fethi sonrası Müslüman olarak onların hizmetine girdiklerini ve bu sayede eyaletin valiliğini ocaklık statüsünde devam ettirdiklerini kaydetmiştir (Chardin, 2014: 165).² 1579 yılında yapılan idari örgütlenme ile Arpalı, İmirhev, Pertekrek, Ardanuç, Çeçerek, Aspinza ve Ude sancaklarından oluşan Çıldır eyaletine 1582 yılında Livane sancağı da eklenmiştir (Özdemir, 2001:139).³ 1595 yılında yeniden örgütlenen eyaletin sancak sayısı sekiz ve bağlı bulunan nahiye sayısı yirmi sekiz olarak görülmektedir (TKGM, TT.d. 130:vr.15-140). Bazı sancakların nahiye statüsüne dönüştürülmüş olduğu görülmektedir Bu durum yeni fethedilen bölgelerin idari düzenine kurulma aşamasında olduğunu göstermektedir.

2 Ünlü seyyah Chardin seyahatnamesinde Ahıska kalesinin özelliklerine ayrıntılı olarak yer vermiştir. Dört cihetten saldırıya açık bir konumda olduğuna ve etrafında yirmiye yakın tepe bulunduğuna değinmiştir. Tepelerden birisinde kasabanın kurulu olduğu ve 400 kadar yerleşim yeri olduğu bilgilerini de vermektedir. Kasabanın oldukça bakımlı olduğu ve içinde Türk, Ermeni, Gürcü, Rum ve Yahudilerin birlikte yaşadıklarına dikkat çekmiştir. Şehirde bir kervansaray bulunduğunu ve şehirden Kür nehrinin bir kolu olan Poshov (Posof) çayının geçtiğini de ayrıca ifade etmektedir. Bunun yanı sıra Ahıska kalesinin 100 km yakınlarında Türklerin Temame isimli bir kale yapmış oldukları bilgisi ile Azgur diye adlandırılan kalenin önemli bir Türk menzili olduğuna değinmiştir. Bkz. Chardin (2014, s. 165).

3 Günümüzde Artvin vilayetinin kazası olan Ardanuç, Çıldır eyaletinin bir sancağı olarak o dönemde Tavusker, Cakhis, İşhan ve merkez Ardanuç olmak üzere dört nahiyeye sahipti. Daha sonra 1035 sayılı Tapu tahririndeki bilgilerden öğrendiğimize göre Livane livası da kurularak eklenmiştir. Bu tahrir sonucu İşhan nahiyesi Tortum sancağına, Pertekrek nahiyesi ise Livane sancağına bağlanmıştır. Bkz. Özdemir (2001: 139).

Yeni kurulan Çıldır Beylerbeyliği İslamiyeti kabul ederek Mustafa adını alan Atabek Manuçehr'e (1578-1614) verilmiştir. Kardeşi Greguvar ise Oltu Sancakbeyliğine atanmıştır (Kütükoğlu, 1993:57). Osmanlı İmparatorluğu yeni fethedilen bölgenin idari statüsünü yurtluk ocaklık sancak şeklinde organize ederken bazen sancağı birden fazla kişinin tasarrufunda bırakabiliyordu. Bu durumda atabek ailesine mensup kişiler 1/2 veya 2/3 oranlarında sancakta tasarruf hakkına sahip oluyordu. Ayrıca bu kişiler azledilmeleri durumunda sancağın tasarrufu yine aileden bir başkasına verilmekteydi (Kılıç, 1999:124). Eyaletin örgütlenme süreci tamamlandığında Paşa sancağının Ahıska olduğu Altunkale, Ersikha, Çecerek, Asıtın, Hartvıs, Ahılkelek, Çıldır, Azgur, Büyük Ardahan ve Yukarı Acara sancaklarından oluştuğu görülür (Kırzioğlu, 1953:523-525). 1592 yılında Cafer Paşa'nın beylerbeyliği döneminde yeniden tahrir yapılarak eksik kalan idari düzenlemeler tamamlanmıştır (BOA, TT.d. 653: vr.2a). Bu yeni tahrir neticesinde eyalet merkez Ahıska'nın dışında Altunkale, Ersikha, Çecerek, Aspinza, Hartvıs, Ahılkelek, Posof ve Çıldır ile dokuz sancaktan oluşmuştur (Kırzioğlu, 1998: 294-295). Ancak Cikia'nın yayınladığı 1595 tarihli defterde ise sancaklar Ahıska, Hirtız, Ahılkelek, Çıldır, Posof, Penek, Bedre ve Ardahan-ı Büzürg isimlerini almak suretiyle sekiz tane olarak kayıtlanmıştır. Bu dönemde sık sık düzenlemeler yapılması idari aygıtın sorunsuz işlemesine yönelik düşüncelerden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu dönemde ilk beylerbeyi olan Mustafa'nın yani Manuçehr'in Hıristiyanlığa geri dönmek suretiyle eski Atabek hükümetini yeniden canlandırma girişimleri olmuştur. Ancak Osmanlı yönetimi bölge kalelerini güçlendirmek ve yeterli miktarda erzak ve zahire tedarikleri sağlamak suretiyle bu girişimlere engel olmuştur.

XVII. yüzyıl başlarında Çıldır eyaletinin sınırları genişletilmiş ve sancak sayısı da onbeşe çıkarılmıştır. Bu sancaklar Ahıska, Ahılkelk, Çecerek, Hartvıs, Büyük Ardahan, Çıldır, Posof, Göle, Oltu, Penek, Tavusker, Ardanuç, Macahel, Şavşat, Pertekrek, Livane, Nısf-ı Livane'den ibarettir. Ocaklık statüsü⁴ ile idare edilenler ise Şavşat, Pertekrek, Livane ve Nısfı Livane sancaklarıdır (Emecen, 1993:301). Çıldır eyaleti ile ilgili olarak Hammer'in⁵ verdiği bilgilerde sancak sayısının farklılığı göze çarpmaktadır. Ahıska'nın yine merkez olduğu bu yeni örgütlenme döneminde Ahılkelek, Hartevis, Hacrek; Adşara, Büyük Ardahan, Küçük Ardahan, Göle, Posof, Çıldır, Oltu, Penek, Tavusker, Narman, Pasthan, Ardanuç, Pertekrek, Mahçi, Livane, Nısfı Livane ve Şavşat sancaklarıyla beraber eyaletin en geniş sınırlara ulaştığı görülmektedir.

Eyaletin XVII. yüzyıl durumu ile ilgili Evliya Çelebi detaylı bilgiler vermiştir. Seyyah Çelebi, Oltu, Hirtız, Ardanuç, Hacerek, Ardahan, Posthor, Mahcil sancaklarından oluşan eyaletin paşa sancağının ise Ahıska olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Şavşat, Pürtekrek, Livane ve Nısf-ı Livane isimli dört sancağın Yurtluk ve Ocaklık statüsünde mülkiyet olarak idare olunduğu bilgisini de vermiştir (Evliya Çelebi, 1314/1896:322). Bununla birlikte sancak isimleri arasında sayılmayan ancak haslar başlığı altında verilen Acara ve Penek sancaklarıyla eyaletin on üç sancağa ulaştığı görülmektedir.⁶ XVII. yüzyıl Osmanlı eyaletleri ile ilgili bir değerlendirme yapan Paul Ricaut gelirlerinin doğrudan eyalet memurları aracılığıyla toplanan 22 eyalet bulunduğunu Çıldır'ın da bu eyaletlerden birisi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca 925 bin akçe gelir üzerin-

4 Ocaklık statüsü mahalli beylerin bölgesel nüfuzlarından yararlanmak suretiyle merkezi otoritenin güçlendirilmesi sistemidir. Atabek yurdu ve çevresindeki Gürcü prenslerin Osmanlı hizmetine alınması ve bölgedeki egemenliğin sürdürülebilir kılınması Osmanlı yönetimin temel stratejisini oluşturmaktadır. Bkz. Kılıç (1997: 12).

5 Hammer III. Murad döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun 40 eyalet ve 4 vergi ödeyen memlekete sahip olduğunu söylemektedir. Çıldır ve Gürcistan Eyaletlerinin onun zamanında Osmanlı idari aygıtına dâhil edilmişlerdir. Bu eyaletlerden birisi olan Çıldır Eyaletinin yirmi sancaktan meydana geldiğini ifade etmiştir. Bazı yer isimlerinin okunuşlarında farklılıklar olsa da eyalet sınırlarını belirlemesi açısından önemlidir. Yine bu dönemde Gürcü coğrafyasının dört bey idaresinde olduğu zikredilmiştir. Bu beylerden Başaçuk İmereti'nin, Levan Kartli'nin, Luristav ise Kaheti'nin hâkimidir. Ahıska kalesinin batısında yer alan Altunkale ise Gürcü soyundan olmayan İran asıllı beylerin hâkimiyeti altındadır. Bkz. Hammer (1998, C. IV: 101-103; Cilt: X: 77).

6 Evliya Çelebi seyahatnamesinde Çıldır Eyaletine dair verdiği bilgilerde Alaybeyi ve Çavuşbaşı bulunduğunu Mal Defterdarlığının ise olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca IV. Mehmet döneminde Kutayıs kalesinin fethedilerek idaresinin Kara Murtaza Paşa'ya verilerek bu sancaklara eklenmiş olduğunu da söyler. Ahıska'nın Çıldır Eyaletinin Paşa Sancağı olduğu bilgisinin yanı sıra etrafında Hirtız, Ahılkelek, Perkan, Büyük Vale, Hacrek, Şeytan, Al, Poshov (Posof), Şavşad, Harabe, Ardanuç Ohçu (Mahcil), Çağışman kalelerinin yer aldığını zikretmiştir. Ardahan yakınlarında ise Vale, Gömek, Aharşin, Pertek, Samoğar, Mamervan, Nazarbat, Kinzi, Kazan kale gibi yapıların mevcut olduğunu anlatmaktadır. Bkz. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (C. I: 322-324).

den dokuz sancağın idare edildiği bilgisini de vermektedir. Bunlar Oltu, Hartus, Ardanuç, Erdehamburek, Hagrek, Posho, Maçahel, İgiare, Penbek ve Pertekrek sancaklarıdır (Ricaud, 2012: 85). Ancak Ricaud sancakları on tane olarak aktarmıştır. Sancak sayısı ile ilgili olarak kaynaklarda farklı bilgilerin bulunması sayım işlerinin henüz tamamlanmadığı hususu ile ilgili olmalıdır. Ayrıca bazı sancak isimlerinin okunuşları arasındaki farklılıklar bölgede yaşayan farklı toplulukların kendi adlandırmalarından kaynaklanmaktadır. Mesela Erdehamburek olarak verilen sancak kanaatimizce Ardahan-ı Büzürg olmalıdır.

Mehmet İnbaşı XVII. yüzyıl Tevcihât Defterleri üzerinden yaptığı çalışmada Çıldır eyaletinin sancak sayısını on beş ve on üç olarak iki farklı rakam vermektedir (İnbaşı, 2006: 77). Sofyalı Ali Çavuş⁷ Kanunnamesinde Eyalet-i Çıldır nâm-ı diğer Ahıska başlığı altında üç tanesi yurtluk ve ocaklık statüsünde olmak üzere on üç sancağın bulunduğuna yer verilmiştir (Sertoğlu, 1992:36). XVII. yüzyılın bir diğer tevcihât kayıtlarını içeren eseri Ayn Ali Efendi'nin çalışmasında da Çıldır eyaleti ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Ayn Ali kanunnamesinde Çıldır Eyaletinin sancak sayısı onüç olarak ve ocaklık statüdeki sancak sayısı ise dört olarak kayıtlanmıştır.⁸

XVIII. yüzyılda Çıldır sancağının idari durumu tevcihât defterlerinden takip edilebilmektedir. Tevcihât defterlerinde yirmi sancaktan meydana geldiği kayıtlanmıştır. Ocaklık sancak sayısı bu dönemde altıya çıkarılmıştır.⁹ Atabek hükümetinin hâkimiyet sahasını oluşturan Livane, Nısf-ı Livane, Şavşat, Pertekrek, Mahcil, Acara-i Ulya ve Acara-i Süfla ile Estize sancaklarının ocaklık statüsü devam etmektedir. Burada ocaklık sancak sayılarının önceki dönemle tutmayışı zaman zaman statülerinin değiştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Atabek ailesi mensuplarının bu sancaklardaki yönetici konumları devam etmektedir. Yani Osmanlı yönetimi yerel nüfuzlu kişileri idari mekanizmada kullanma siyasetini devam ettirmektedir.

Osmanlılar XVIII. yüzyılda Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın vezareti döneminde bir takım idari düzenlemeler yapmıştır. Bu dönemde eyalet ve sancaklara çok sayıda tevcihât gerçekleştirilmiştir. Çıldır eyaleti bu tevcihat sırasında yirmi üç sancak olarak görünmektedir. Bu tevcihâtın Çıldır Eyaleti ile ilgili kısımlarını Fahameddin Başar'ın çalışmasında görmek mümkündür.¹⁰

Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan(21 Temmuz 1774) sonra Rusya'nın güney Kafkasya bölgesindeki etkinliğinin arttığı bir dönemde Gürcü prenslerinin Rusya himayesine yönelme girişimleri olmuştur. Bu dönemde Osmanlı idaresi Çıldır eyaletinin askeri ve ekonomik varlığını güçlendirmek suretiyle valilerine önemli sorumluluklar yüklemiştir(Toprak, 2019: 155).

7 Sofyalı Ali Çavuş Ahıska'ya bağlı olan sancakları Oltu, Ardahan-ı Büzürg, Hartus, Erednevuc, Posuthu, Mahcil, Şavşad ve Perge- rek olarak sekiz tanesinin ismini saymış ancak on üç olarak ifade etmiştir. Ayrıca Katip Çelebi, Evliya Çelebi ve Ayn Ali Efendinin eserlerine referans vererek Pazih, Lozi, Uşca, Catla, İspir ve Pek adında sancaklar bulunduğunu aktarmıştır. Bkz. *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* (1992: 36-37).

8 XVII. Yüzyılın önemli kroniklerinden olan Ayn Ali Efendi eserinde Çıldır Eyaleti Sancaklarının Oltu, Hirtvis, Ardanuç, Ardahan-ı Büzürg, Çecerek,Poshov(Posof), Machil, Acara, Penek, Pertekrek, Livane, Nısfı Livane ve Şavşat olarak vermiştir. Ayrıca son dört sancağın ocaklık statüsünde idare olunduğuna vurgu yapmıştır. Bkz. Ayn Ali Efendi (1280/1863: 27-28).

9 Bu yüzyılda artan Rus tehdidi nedeniyle Osmanlı yönetiminin Gürcü prenslere karşı daha tavizkâr bir tutum izlediğini ve onların Ruslara meyletme ihtimali nedeniyle Ocaklık idari uygulamasının sınırlarını zaman zaman genişlettiğini görmekteyiz. Bkz. Buntürk (2007: 25-27).

10 XVIII. yüzyılda yapılan eyalet tevcihâtında Çıldır Eyaleti 23 sancaktan oluşmakta ve bunların beş tanesi ocaklık statüde idare edilmektedir. Bununla birlikte verilen 23 sancak içerisinde Çecerek livasının bugünkü Göle livası olarak adlandırılması yapılmıştır ki bu durumun XVI. yüzyıl sonlarından beri yapılan tahriirler üzerinden okumasını yaptığımız zaman hata olabileceği kanaatindeyiz. Ayrıca bu defterde Acara-i Ulya ve Acara-i Süfla livaları ocaklık olarak verildikten sonra ayrıca Acara livası adıyla bir livadan bahsedilmiştir. Bu adlandırma sonrasında ocaklık sayıları altıya çıkmıştır. Bunun yanı sıra bu inceleme Çıldır Eyaletini; Mamervan, Nısf-ı Livane ve Pertek, Oltu, Ardanuç, Şavşat, Pertekrek, Ardahan-ı Büzürg, Nısf-ı Livane, Macahil, Penek, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla, İmirhev, Aspinza, Posthov, Hertus, Altunkale, Estiha, Çıldır, Ahalkelek, Kiskim, Çecerek(Göle), Acara sancaklarından oluştuğunu söyler. Ocaklık olanlar ise Nısf-ı Livane ve Pertek, Nısf-ı Livane, Acara-i Ulya, Acara-i Süfla ve Aspinza olarak gösterilmiştir. Ayrıca 23. sırada gösterilen Acara livası tekrar ocaklık olarak zikredilmiştir. Bkz. Başar (1997: 119-125).

XIX. yüzyılın ilk döneminde Ahıska'nın Paşa sancağı olduğu Çıldır eyaleti Rus saldırılarının hedefi haline gelmiştir. Özellikle 1828-1829 savaşı bölgenin Osmanlı elinden çıkışını hazırlayan gelişmelerin sahnesi olmuştur. 1829 Edirne Antlaşması (14 Eylül 1829) ile eyalet merkezi olan Ahıska ile birlikte Ahılkelek, Hirtvıs, Azgur ve Kobliyan kesimleri Rus idaresine terk edilmiştir. Bu olay sonrası eyaletin statüsü sancağa düşürülmüş ve merkezi Oltu olarak yeniden organize edilerek Erzurum eyaletine bağlanmıştır (Kızılkaya, 2013:408).

Ahıska ve çevresindeki Türk-İslam varlığı bundan sonra büyük sıkıntılarla karşılaşmıştır. Rusların Slavlaştırma ve Ortodoksların siyasetleri İslam varlığı için büyük bir tazyik ve şiddetle devam etmiştir. XIX ve XX. yüzyıl Osmanlı-Rus savaşları bölgenin istikrarsız bir şekilde idaresine sebebiyet verdiği gibi bu dönemde bazı ayanların devlet otoritesinin zayıflaması ile almış oldukları yeni pozisyonlar da ahaliyi daha da güç duruma düşürmüştür.

2. Ahıska Hurufat Defterlerinin İncelenmesi

Bu çalışmada Ahıska kazasına ait Hurufat defterleri incelenmek suretiyle XVII. ve XIX. yüzyıllar arasında bir takım ulema ve hizmet erbabının istihdamının izlenmesi ve vakıflardaki işleyişin bir bütün halinde okuyucuların dikkatine sunulması amaçlanmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan Ahıska kazasına ait 23 defter toplamda 335 atama kaydından oluşmaktadır. Bu kayıtların 6'sı müderrislik ile alakalıdır. 9 adet atama kaydı mahkeme kâtiplerinin atanma işlemlerine aittir. 15 kayıt esnaf şeyhliği ve hırfet şeyhliği hususlarını ilgilendiren görevlendirmelere ilişkindir. 2 kayıt camilerin temizliği ile ilgilenen ferraşlık ile karcılık hizmeti ile ilgilidir. Bu iki görevli temizlik ve kar küreme işleriyle de ilgilenmektedirler. Kayıtların büyük çoğunluğu imam, hatip ve müezzinlerin atanma ve maaş durumlarını içeren bilgilerden oluşmaktadır.

İncelenen 23 defterin en erken tarihlisi 1098/143 numaralı defterdir. Bu defter 41 atama kaydından oluşmakta ve 1699 Kasım ile 1716 Ekim arasındaki döneme tarihlenmektedir. En geç tarihlenen defter ise 536/84 numaralı defter olup 4 atama kaydını ihtiva etmektedir. Bu defterin tarih aralığı ise 1811 Mart ile 1832 Eylül ayları arasındadır.

İncelediğimiz 23 defter arasında atama kayıt sayısı itibariyle 1083/55 numaralı defter bir adet atama kaydından oluşmakta ve Ekim 1725 olarak tarihlenmiştir. 1133/31 defteri ise 50 atama kaydını içermektedir. 1133/31 numaralı defterin ise Aralık 1806 ile Şubat 1820 arasında tarihlendiği görülmektedir. İncelenen defterlerin içinde en fazla tarih aralığı bulunan defter 564/92 numaralı defterdir. Bu defterde mahkeme kâtiplerine ilişkin atama kayıtları yer almaktadır. Defterin ilk atama kaydı Ekim 1763 ile başlamakta son kayıt ise Ekim 1828 ile bitmektedir.

Hurufat defterlerinde atama ve görevlendirme işlemleri cihet olarak adlandırılmakta olup farklı kategorilerde bu işlemler gerçekleştirilmektedir. *Kasr-ı yed, ferağ, ölüm, görevden alınma, ilmi kifayetsizlik, pirifâni ya da yaşlılık-hastalık durumu, mahalle veya köy ahalisinin talepleri* gibi nedenler atama kayıtlarında zikredilen hususlardır.

Bununla birlikte atama kayıtlarını incelediğimiz 23 defter içerisinde ahalinin şikayeti neticesinde görevleri başkasına verilen beş atama kaydı bulunmaktadır. Burada şikâyetle söz konusu olan durum daha çok ehil olmama ve kötü hal içeren davranışlar olarak ön plana çıkmıştır. Pirifani yada yaşlılık nedeniyle ciheti yerine getiremeyenlerle ilgili kayıt sayısı 23 defter içerisinde sadece üç atama kaydında görülmüştür. Ayrıca çeşitli nedenlerle hizmeti terk edenler ya da göreve rağbet etmeyenlerin yerine yeni görevlendirmeler yapılma durumlarına da rastlanılmaktadır. Bu durum ile ilgili atama kayıt sayısı onbeş adettir. Bunun yanı sıra mürâfaa¹¹ yoluyla/mahkeme kararı ile vazifenin geri alınma hususları ender rastlanan bir atama usulü olarak karşımıza çıkmaktadır. Yalnızca bir atama yazısında mürâfaa yoluyla cihette bir değişiklik yapıldığı görülmüştür (VGMA, 1066:35).

11 Mürâfaa; Osmanlı hukukunda bir kişi hakkında hâkime şikyette bulunma anlamında bir hukuk terimidir. Bkz Atar (2006: 38-40).

İncelediğimiz defterler arasında en fazla cihet atamasının Sefer Paşa¹² Camii'ne yapıldığı tespit edilmiştir ki bu durum aynı zamanda Ahmet Paşa'nın¹³ dedesi olan Çıldır Valisi Sefer Paşa'nın hayır eserleri inşa etme noktasındaki gayyur halini ortaya koymaktadır. İkinci sırada cihet görevlendirmesi Raziye Hanım medrese ve camisi için yapılmıştır. Üçüncü sırada ise Derviş Mehmed Ağa Camii için yapılan görevlendirmeler yer almaktadır.

2.1. Görevlilerin Ücret Durumları

Defterlerde imam ve hatiplerin maaş durumları aktarılmak suretiyle cihetin ekonomik yönü de ortaya konulmaktadır. Bu bilgilere baktığımız zaman kazada en fazla maaşı günlük 25 akçe ile Raziye Hanım ve Ahmediye Camii'nin imam ve hatipleri elde etmiştir. Birçok köy camisi imamlarının ise günlük 1 akçe yevmiye almak suretiyle en az maaş alan kesimi oluşturduklarını söylemek mümkündür. Medrese müderrisliği ciheti daha yüksek gelir elde etme pozisyonuna sahip olmakla birlikte Ahıska kazasının ilmiyye silki¹⁴ içerisindeki konumu göz önünde bulundurulduğu zaman Raziye Hanım'ın banisi olduğu medresenin müderrislerinin diğer merkez kazalardaki medreselerin müderrislerine nazaran daha düşük gelir elde ettiği anlaşılabilir bir husustur. Bununla birlikte kazanın daha büyük ve eski medresesi olan Ahmediye Medresesi'nin müderrislik cihetlerinin vakfiyesindeki esaslar çerçevesinde günlük 25 akçe üzerinden tahsis edildiği bilinmektedir. Bu durum vakfın gelirlerinin boyutunu göstermesi bakımından önemlidir. Ahmediye Medresesi'nde müderrislik yapan Ali, Ahışhavi Süleyman ve Mehmed Seyyid Efendiler yıllık 300 akçelik gelirleri Ahmed Paşa vakfı bünyesinden almışlardır. Ahıska ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetinden çıkışı sonrası maaş alamadığını Ahıska kadısına bildiren Mustafa Efendi'ye ise Trabzon gümrüğü üzerinden 150 kuruş aylık 1836 tarihi itibarıyla tahsis edilmiştir (BOA. HAT, 696/33603).

Cami personelinden imam ve hatiplerin bazı durumlarda ücret almadıkları bilinmektedir. Bu durum ihtiyaçlarının genellikle mahalle/köy cemaati tarafından karşılandığı hususunu akla getirmektedir. Bununla birlikte bazı cihet atamalarında oldukça yüksek sayılabilecek gelirler tahsis edildiği de görülmektedir. Ahmediye Camii'nin hatiplik ciheti için İbrahim Ahmed Paşa vakfının günlük 20 akçelik bir tahsisat ayırdığını vakfiyesinden öğrenmekteyiz. Bu tahsisat vakfiyesinde bulunduğu için hatiplik cihetine atanan tüm kişiler bu ücrete nail olmuşlardır.

Ahmediye Camii'nde görev yapan imam ve hatiplerin diğer vakıf camii görevlilerine nazaran yüksek gelir tahsis edilen kişiler olduğu görülmektedir. Bu durum şu örneklerle daha iyi anlaşılır. İmam olarak görevli olan Hacı Halil Efendi Ağustos 1778 tarihinde en yüksek gelirlerden birisi olan 20 akçelik gelire sahiptir. Ölüncü yerine geçen oğlu Salih Efendi aynı gelire mazhar olmuştur (VGMA, 1066: 35). Salih Efendi'nin Nisan 1799 tarihinden başlamak suretiyle 20 akçelik gelire sahip olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır (VGMA, 531:120).

Bir diğer kayıтта ise Salihzade ailesinden Osman Halil Efendi'nin Ocak 1799 tarihinden itibaren Aralık 1810 tarihine kadar imamet ciheti için 20 akçe gelire mazhar olduğu görülmektedir. Seyyid Hafız Ahmed isimli bir kişi tarafından ciheti elinden alınmış ancak şikayeti sonrası kayıtlar incelenmiş ve Hafız Ahmed'in bir beratı olmadığı tespiti yapılmış görevine geri dönmüştür (VGMA, 533:101).

Ahmediye Camii'nin hatiplik ciheti Kasım 1813 tarihli belgede Halil Efendi üzerinde görünmektedir. Yerine oğlu Mir Kalam Efendi 20 akçelik geliri muhafaza etmek suretiyle atanmıştır (VGMA, 534:144).

12 Sefer Paşa 1625 ile 1635 yılları arasında Çıldır beylerbeyliği yapmıştır. Bkz. İnbaşı (2006: 77-94).

13 Ahmet Paşa İbrahim Paşanın oğludur. 1748 yılında babasının ölümü üzerine Çıldır beylerbeyliğine getirilmiştir. Van valiliği de yapmış daha sonra azledilmiştir. Bkz. Mehmed Süreyya (1308: 210).

14 Osmanlı İmparatorluğunun merkezi yönetim yapısı çerçevesinde iftâ, kazâ ve tedris hizmetlerinin ilmiyye zümresinin istidam sahasını oluşturduğu bilinmektedir. Bu hizmet sahasında görev alan personelin atama ve özlük işlemleri Rumeli ve Anadolu kazakerlerinin uhdesindedir. Bkz. Uzunçarşılı (2014: 154-155).

Bunların dışında Mayıs 1795 tarihinde Ahmediye Camii'nin serkayyım yani temizlik ve bakım işleri vazifesini müezzinlik ciheti ile birlikte ifa eden Hacı Hasan Efendi için İbrahim Ahmet Paşa vakfından 35 akçelik bir ücret tahsis edilmiştir. Burada iki ciheti birlikte yürütmesi nedeniyle yüksek gelir durumu söz konusu olmuştur. Ölümü sonrası aynı ücretin oğlu Tahir Mehmed için de tahsis edildiğini görmekteyiz (VGMA, 530/89).

2.2. Atama Şekli

Araştırma konumuza kaynaklık eden defterlerden elde ettiğimiz sonuçlardan bir tanesi de cami ve mescit personelinin kendilerinden sonra bu görevlere akrabalarının gelme ve atanma oranlarıdır. Bu husus 335 atama kaydı içerisinde yüzde elliden fazla bir orana tekabül etmektedir. Bu durum ile alakalı olarak Abdurrahman Atçıl'ın çalışmasında akrabalık bağlarının ulema silki içerisinde atanma ve yüksek gelir elde etme hususlarına nasıl bir etkide bulunduğu ayrıntılı olarak dile getirilmiştir (Atçıl, 2019: 113). Biz de bu çalışmanın verileri üzerinden akrabalık ilişkilerinin liyakat ile birlikte cihetlere atanma için temel kriterler arasında olduğunu belgelerle desteklemeye çalıştık. Babasının ya da akrabalarından birisinin yerine aynı cihete atanma hususunda incelediğimiz defterlerde yaklaşık %50 oranında bir istatistik elde edilmiştir. Bu durum sadece ilmiye grubundaki görevlilere has bir durum değildir. Osmanlı devleti'nin bürokrasi, ticaret, zanaat vb. alanlarında aynı şekilde baba ile aynı mesleği icra etme geleneğinin varlığı bilinmektedir.

2.3. Vakıflar ve Banîleri

Ahıska kazasında bulunan cami, mescit ve medrese gibi İslami ünitelerin banîleri arasında büyük çoğunluk erkektir. Ancak kadın banî isimlerine de rastlanılmaktadır. Bu kadın banîlerin daha çok kaza merkezinde ve yakın köylerdeki vakıf eserlerin inşasını üstlendikleri ve onlara bir takım gelirler tahsis etmek suretiyle sürdürülebilirliklerini sağladıklarını görmekteyiz. Bu kadın banîlerin kaza ve vilayet idarecilerinin anne, eş ve kız kardeşleri olduğu görülmektedir. Zira Osmanlı idari geleneğinde vilayet yöneticilerinin bu çeşit vakıflar kurma yolunda özendirildikleri bilinen bir gerçektir. Ayrıca kadın banîlerin defterlerde şehir idarecilerinden kiminle akrabalık bağları varsa o hususa vurgu yapılmıştır. Kadın banîler arasında Raziye Hanım, Ayşe Hanım, Şemsiye Hanım, Fatma Hatun ve Şems Hatun isimlerine rastlamaktayız.¹⁵ Bununla birlikte bu kadın banîlerin kendi şahsî gelirleri üzerinden bir takım vakıflar kurma potansiyeline sahip olup olmadıklarına ilişkin başka destekleyici kayıtlar elde edilememiştir.

Çıldır valilerinden İbrahim Paşa (Mehmed Süreyya, 1308: 772)¹⁶ 1759-1761 tarihleri arasında görev yapmıştır. Validesi Raziye Hanım ve kerimesi Ayşe Hanım tarafından yaptırılmış olan camiler kazanın Surdışı mahallesi'nde ve Rücuhane köyünde yer almaktadır. Raziye Hanım tarafından yaptırılan medrese de aynı mahallede bulunmaktadır. Ancak bu medresenin vakıf belgelerine Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi kayıtlarında rastlanılmamıştır. Raziye Hanım Çıldır valilerinden Süleyman Paşa'nın da validesidir. Süleyman Paşa 1771-1790 tarihleri arasında en uzun süre (yaklaşık olarak 19 yıl) valilik yapan idarecilerden birisidir. Onun döneminde Osmanlı- İran ve Osmanlı- Rus ilişkilerinin hassaslığı bu görevi uzun süre devam ettirmesinde etkili olmuştur. Süleyman Paşa'nın Farsça ve Rusça bilmesinin diplomatik naziklik arz eden bu eyaletin valiliğini uzun süre uhdesinde bulundurmasında rol oynadığını söylemek mümkündür.¹⁷

15 Ayşe Hanım Ahıska'ya bağlı Rücuhane köyündeki camii'nin banîsidir. İbrahim Paşa'nın kızıdır. Şemsiye Hanım Vale köyündeki camii'nin banîsidir. Fatma Hatun ise Diğür, Dedegül ve Ahıska merkezindeki camilerin banîsidir. Şems Hatun Pareha-i Ulya köyündeki caminin banîsidir. Hacı İbrahim Efendinin kızıdır.

16 İbrahim Paşa Ahıskalı Yusuf Paşa'nın oğludur. 1767 yılında Ahıska Valiliği yapmıştır. Daha sonra Erzurum, Hanya ve Konya valiliklerinde bulunmuştur. Bkz. Mehmed Süreyya (1308, Cilt: III: 772).

17 Süleyman Paşa'nın Sicill-i Osmânî'de yer alan bilgilerine göre 1771 ile 1790 tarihleri arasında valilik yaptığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Hükümeti ocaklık ve yurtluk olarak farklı bir idari örgütlenme modeli uyguladığı Çıldır//Ahıska eyaleti idarecilerini bölgenin Atabek ailesi üyelerinden seçmek gibi bir strateji izlemektedir ki ailenin bölgede yerel kuvvetlere sahip nüfuzlu bir aile olduğu bilgisi bu husus ile teyid edilmektedir. Bkz. Mehmed Süreyya Mehmed Süreyya (1308, Cilt: V: 1544).

Bir diğer kadın banî Şemsiye Hanım tarafından yaptırılan Şemsiye Hatun Camii Vale köyünde yer almaktadır. Şemsiye Hanım'ın Hacı İbrahim Efendi'nin kızı olduğu bilinmektedir. Ayrıca Pareha-i Ulya köyündeki caminin de banîsi olduğu bilgisi defterde yer almaktadır. Ancak bu Hacı İbrahim isimli banînin Vali İbrahim Paşa olup olmama durumu vakıf kaydı olmadığı için doğrulanamamıştır. Bununla birlikte atama kayıtlarının İbrahim Paşa'nın valiliği dönemine denk gelmesi bu ihtimali güçlendirmektedir.

Poshov (Posof) kazası dönemin idari örgütlenme modeli içinde nahiye olarak geçmektedir. Bununla birlikte Diğür diye adlandırılan bir yerin aynı zamanda Poshov(Posof) olarak adlandırılması köy ve nahiye olarak iki yerleşim yeri olduğu varsayımını güçlendirmektedir. Burada Fatma Hatun tarafından yaptırılmış bir caminin bulunduğu görülmektedir. Ancak onun kimliği ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunulmamıştır. Ancak diğer kadın banîler gibi Ahıska idaresinde görevli olan üst yöneticiler ile akrabalık bağı ihtimal dâhilindedir. Fatma Hanım adına kazanın başka köylerinde de camiler inşa edilmiştir. Bunlardan birisi Ardahan'ın Dedeğül köyünde yapılmış olan camidir. Diğür olarak bilinen Poshov(Posof)'da ve Ahıska merkezinde yaptırmış olduğu camiler Fatma Hanım'ın hayır ve hasenat işlerinde cömert olduğunun göstergesidir.

2.4. Atamaya Aracı Olan İdareciler

Hurufat defterlerinde atama ve nasb işlemleri yapılan imam, hatip, vaiz, müezzin, müderris vb. ilmiye personelinin atama cihetlerine aracı olan kaza idarecilerinin de tespiti mümkündür. Atama kayıtlarında Çıldır/ Ahıska valisinin arzlarının yanı sıra kaza kadılarının arzları ile atama ve özlük haklarına yönelik düzenlenmeler yapılmıştır. İmam ve hatip görevlendirmesi için yapılan arz işleminin yer aldığı en erken tarihli defter 1699 yılına aittir. Bu defterde Ahıska Kadısı Osman Efendi'nin arzda bulunduğu bilgisi bulunmaktadır. Bu defterden daha erken tarihli bir defterde ise hizmet erbabı statüsünde yer alan karcılık ve ferraşlık için arzda bulunulmak suretiyle görevlendirme yapılmıştır. Sefer Paşa Camii karcıları olan Garbis ve Kirkor isimli zimmîler için 1693 tarihli atama kaydına kaza kadısı Yusuf Efendi arzda bulunmuştur (VGMA, 1098:143).En geç tarihli atama arz kaydı 1244/1828 tarihli defterde yer almaktadır. Bu defterde Çıldır Valisi Seyyid Ahmed Rüşdi Paşa Poshov(Posof) nahiyesine bağlı Çağışman köyü camisi imam ve hatipliği için Dursun Salih Efendi lehinde bir arzda bulunmuştur(VGMA, 535: 94).Arzda bulunanlar arasında kale mutasarrıfı, mirliya ve evkaf müfettişi unvanlı kişilere de rastlanılmıştır. Bunlardan birisi Şehriyâr kalesi Mutasarrıfı olan Meşhedi Süleyman Ağa'dır. Meşhedi Süleyman Ağa'nın 1752 tarihli bir atama kaydında arzda bulunduğu bilgisi bulunmaktadır (VGMA, 1055:92). Ahılkelek kalesi Mirliyası Yusuf'un arzda bulunduğu atama kaydının tarihi ise 1729 yılıdır (VGMA, 1144:58). Evkaf müfettişliği görevi yapan Süleyman Efendi ise 1797 tarihinde yapılan bir hatip ataması için arzda bulunan kişi olarak görülmektedir (VGMA, 531:120).

İncelediğimiz Ahıska kazası hurufat defterlerinde imam, hatip, müezzin ve müderris atamaları için arzda bulunan kadı ve naiblere ilişkin isimler Kazasker Ruznâmçe defterlerinden karşılaştırma yapmak suretiyle teyid edilmiştir. Bu defterlerde Hurufat defterleri gibi arzuhal, mahzar ve fermanlara yer verilmektedir (Eroğlu Memiş, 2013: 120; Baltacı, 1979:63). Bu defterlerden elde ettiğimiz bilgilere göre 1699-1700 tarihleri arasında Ahıska kadılığı Hüseyin Efendi tarafından üstlenilmiştir (VGMA, 1098:143).Aynı tarihlerde naib olarak Yusuf Efendi bulunmaktadır. Yusuf Efendi 1704 tarihine kadar naiblik yapmıştır (VGMA, 1098:143).1729 yılında Ahıska kadılığı bir başka Hüseyin Efendi üzerindedir (VGMA, 1144:58). İsimler aynı olmakla birlikte aynı kişi olmaları hususu tespit edilememiştir. 1743 tarihinde Ahıska kadılığı Hacı İbrahim Efendi tarafından icra edilmektedir. 1746 yılında Abdullah Efendi kadılığa getirilmiştir. 1748 yılında ise Şeyh Mehmed Efendi kadı olarak vazifelenirilmişdir (VGMA, 1055:91).

1760 yılında Ahıska kadısı olarak İsmail Efendi'nin ismi geçmektedir. Daha sonra mutasarrıf olarak Hacı Hasan Efendi¹⁸bu göreve getirilmiştir (NOK. AKR, 5193:47- 17a, 36a). 1763- 1764 yıllarında Ahıska kadısı

18 Bu dönemde İlmiye bürokrasisinde kadınların mutasarrıf olarak adlandırılmak suretiyle kazalarda görevlendirildiği bilinmektedir. Bkz. Yurdakul (2017: 44-45).

Hurufat Defterlerine Göre Ahıska'nın Dinî ve İlmî Müesseseleri

olarak mutasarrıf İbrahim Efendi'nin adı geçmektedir. Ardından bu göreve Abdulgani Efendi getirilmiştir (NOK. AKR, 5193:48-14a, 26a).1765 tarihinde Ahıska kadılığı Halil Efendi üzerindedir (VGMA, 1066:35). 1766- 1767 yıllarında Ahıska kadılığı vazifesini Müftizade Mehmed Efendi icra etmiştir. Kendisinden sonra bu göreve Mustafa Efendi getirilmiştir (NOK. AKR, 5193:49- 12a, 29a). 1774 ile 1791 tarihleri arasında Kazasker Ruznâme defterlerinde Ahıska kadısı olarak Hacı Osman Efendi'nin, Muharremzâde Mehmed Emin Efendi'nin ve Seyyid Ahmed Efendi'nin isimleri kayıtlanmıştır (NOK. AKR, 5193: 50-5a,8a,30a). 1778 tarihinde Ahıska'nın Ardanuç nahiyesinde naib olarak Hasan Efendi'nin adı geçmektedir (VGMA, 1066:35).1806 tarihinde Ahıska kadı naibi olarak Seyyid Mehmed Efendi'nin ismi bulunmaktadır(VGMA, 532:109). 1818 ile 1819 yılları arasında Ahıska kadılığı vazifesinin Abdullah Efendi, Mehmed Ata Efendi, Ahmed Raşid Efendi ile İsmail Reşid Efendi arasında el değiştirdiğini görmekteyiz (NOK. AKR, 5193:52- 11a,15a, 26a,46a). Aynı yıl içinde birden fazla kadının tayin edilmesi hususunun kadılık silkindeki yaşanan yoğunluk ile alakalı olduğu düşünülmektedir. 1821 yılında Ahıska kadılığı Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin üzerindedir. Canbazzade mahallesi'ne yapılan imam ve hatip atamalarında onun arzda bulunduğu görülmektedir (VGMA, 534:144).

Tablo 1. Kazasker Ruznâme Defterlerinde Ahıska Kazasında Görev Yapan Kadı ve Naibler

Görev Dönemi	Adı	Görevi	Kaza
1699-70	Hüseyin Efendi	Kadı	Ahıska
1699-1704	Yusuf Efendi	Naib	Ahıska
1729	Hüseyin Efendi	Kadı	Ahıska
1743	Hacı İbrahim Efendi	Kadı	Ahıska
1746	Abdullah Efendi	Kadı	Ahıska
1748	Şeyh Mehmed Efendi	Kadı	Ahıska
1760	İsmail Efendi	Kadı	Ahıska
1760	Hacı Hasan Efendi	Mutasarrıf	Ahıska
1763-64	-İbrahim Efendi -Abdulgani Efendi	Mutasarrıf	Ahıska
1765	Halil Efendi	Kadı	Ahıska
1766-67	-Müftizade Mehmet Efendi - Mustafa Efendi	Kadı	Ahıska
1774-1791	-Osman Efendi -Muharremzade Mehmed Efendi -Seyyid Ahmet Efendi	Kadı	Ahıska
1778-1779	Hasan Efendi	Naib	Ardanuç
1806	Seyyid Mehmed Efendi	Naib	Ahıska
1818-19	-Abdullah Efendi -Mehmed Ata Efendi -Ahmet RaşidEfendi -İsmail ReşidEfendi	Kadı	Ahıska
1821	Seyyid Mehmed Emin Efendi	Kadı	Ahıska

Osmanlı hukukunda cami, mescid ve medrese gibi vakıf ünitelerinde görevli olan personelin atama işlemlerinin ilmiyye silkine uygun olup olmama durumu için aklâmdan bir takım sorgulamalar yapılmak suretiyle nihai karar verilmesi bir prensip olarak benimsenmiştir. Bu durumun Osmanlı ilmiyye teşkilatı içindeki uygulamalarını “Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu’nda Alimler ve Sultanlar” isimli çalışmada görmek mümkündür. (Atçıl, 2019:66). Ulema hiyerarşisinin özellikle üst düzey kadrolar için korunmakta olduğu tespitinde bulunan Atçıl daha düşük seviyedeki medrese ve cami personelinin de aile bağları göz önünde bulundurulmak suretiyle cihetlere atandığı iddiasındadır. Bizim incelediğimiz kayıtlarda yer alan imam, hatip ve müderrislerin ölümleri sonrası büyük bir çoğunluğunda çocuklarının veya akrabalarının aynı göreve devam ettikleri görülmüştür.

2.5. İdari Birimler ve Yer Adları

İncelediğimiz hurufat defterleri Ahıska Kazasına bağlı olan birimleri ilgilendirmekle birlikte Ardahan, Ardanoç, Azgur, Hirtvis, Mamervan, Penek, Murgul, Çürüksu, ve Kutatis kalesinin yer aldığı idari birimlerde yer alan bazı görevlendirmelerde Ahıska kazası altında kayıtlanmıştır. Bu durum hurufat defterlerinin kaza merkezli olarak tutulma prensiplerinin bazı istisnalarının olduğunu gösterir. Mesela Çürüksu kazasında yapılan atama kayıtları Ahıska Kazası başlığı altında verilmiştir. Çürüksu kazası ile ilgili olarak Bayram Kodaman ve Nedim İpek’in çalışmasında kaza’nın Kobuleti olarak adlandırıldığını ve 1718-1719 tarihinden itibaren Ahıska Valisi Rüstem Mehmed Paşa’nın yurtluk ve ocaklık statüsünde uhdesinde olduğu bilgisi bulunmaktadır (Kodaman vd, 1992: 99-120). Nüfusunun 80 ile 100 hanelik olması köyde bir caminin ibadet için yeterli olduğuna delalet etmektedir. Ayrıca Çürüksu bölgesinin sakinlerinin 1650 sonrası İslamiyeti yeni kabul etmiş olmaları gerçeği bölgedeki İslami ünitelerin sayısal azlığını açıklamaktadır. Bunun yanı sıra XVIII. yüzyılda Çürüksu kazasının Kobuleti ve Hina isimli iki nahiyesinin bulunduğu ve bu nahiyelere bağlı onbeş civarında köyün olduğu bilinmektedir.

Ahıska kazasına ait atama kayıtlarında bazı köy ve mahalleler bağlı buldukları nahiyeden Ahıska kazası ile idari olarak ilişkilendirilmiştir. Bu mahalle ve köylerin aslında doğrudan Ahılkelek, Altunkale, Azgur, Murgul, Ardanoç, Mamervan, Tavusker, Çıldır, Maçahel, Menlik ve Poshov (Posof) yerleşim alanları içinde bulunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte eyalet merkezi konumundan dolayı Ahıska kazası ile bir bütünlük arz ettiklerini söylemek mümkündür.

Bunun yanı sıra birkaç kayıta Ardahan ve Penek yerleşim yerlerinin kasaba olarak zikr edildiği görülmüştür. Bu durum kazanın idari örgütlenmesinin dönem dönem yeniden yapılanmaya tabi tutulduğuna işaret etmektedir.

2.6. Mahalleler

Ahıska kazasını örneklem olarak aldığımız bu çalışmada kazanın 1690-1830 tarihleri arasında hem idari boyutunu hem de idari mekanizmada görevli olan idarecilerin profilini takip edebilmek mümkün olmuştur. Aynı zamanda kaza merkezinde yer alan mahalle isimlerini başka hiçbir kaynaktan takip etme imkanımız olmadığı halde cami, mescid ve medreselerin buldukları yer bilgisi üzerinden tespit etme imkanı hasıl olmuştur. Yine kazaya bağlı olan nahiyelerin isimleri Hurufat kayıtları üzerinden tespit edilmiş ve 1595 tarihli Ahıska Mufassal Defterinde yer alan bilgilerle karşılaştırılmıştır.

Ahıska kazası ve mülhakatında yer alan ilmiyye müesseselerini ihtiva eden bu defterler içinde kazaya bağlı olarak Ardahan, Ardanoç, Tavusker, Mamervan, Penek, Küçük Ardahan (Göle), Murgul kazaları ile Kutatis ve Bağdadçık kalelerinin isimleri geçmektedir. Bu yerleşim yerleri Ahıska kazasının idari örgüt yapısının yüzyıllar içerisindeki değişimini kaza, köy ve mahalle birimleri üzerinden bize aktarmaktadır. Bunun yanı sıra kazanın idari yapısının XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki değişimini dönemin tevcihât defterlerinden (Turan, 1963: 222-223; Başar, 1997: 119-125; Ayn Ali Efendi, 1863: 27-28; Kılıç, 1997: 65) takip etmek de mümkün olmuştur.

Ahıska kazasının merkez mahallelerinde inşa edilmiş camiler incelendiği zaman oldukça güçlü bir dini ve sosyal yapının varlığı görülür. Aşağı Mahalle’de Hasan Paşa Camii (VGMA, 1133:26; 1062:75;

Hurufat Defterlerine Göre Ahıska'nın Dinî ve İlmî Müesseseleri

1066:37),¹⁹ Hacı Mahmut Ağa Camii (VGMA, 530:82; 1062:75). Fatma Hatun Camii (VGMA, 531:89; 1062:75; 1065:68) bulunmaktadır. Köprübaşı muhitinde Kaplanoğlu Camii (VGMA, 1055:77, 1059:67, 1066:37) yer almaktadır. Ancak başka bir defterde burasının mahalle statüsü elde ederek Köprübaşı olarak adlandırıldığı ve mevcut caminin Osman Ağa Camii olarak yeniden isimlendirildiği görülmüştür (VGMA, 535:56). 1762 tarihli bir atama yazısında Muhzırbaşı Hacı Osman Ağa Mahallesi (VGMA, 1070:71) adıyla bir mahalleden bahsedilmektedir ki aynı Osman Ağa olup olmadığı belli değildir. Orta Mahalle'de Yusuf Ağa Camii (VGMA,530:82 ve 531:89)yer almaktadır. Yukarı/Ulya Mahalle'de²⁰ Hacı Derviş Mehmed Ağa Camii (VGMA, 531:89,535:56, 1058:62, 1070:90) ve Raziye Hanım Camii (VGMA,1133:26, 1070:90, 530:82) bulunmaktadır. Büyük/Kebir Mahalle'de Hacı İsmail Efendi Camii (VGMA, 530:82) bulunur. Rabatbaşı Mahallesi'nde Acemzade Hacı Veli Paşa Camii (VGMA, 1070/91, 1133:26)²¹, Emir Vaiz Mahallesi'nde Acemzade Hacı Veli Camii(VGMA, 530:89), Subaşı Mahallesi'nde Hacı Veli Paşa Camii(VGMA, 1143:68), Kurdoğlu Mahallesi'nde Hacı İbrahim Ağa Camii (VGMA, 1059:67, 531:89), Dere Mahallesi'nde Ayı Muradoğlu Camii (VGMA, 530:82), Hatuniye Mahallesi'nde Hatuniye Camii(VGMA, 1066:37), Canbazzade Mahallesi'nde Hacı Mahmut Ağa Camii(VGMA, 531:89, 533:91, 534:89), Destan Mahallesi'nde Yusuf Ağa Camii (VGMA, 531:120) ve Eyyubiye Mahallesi'nde (VGMA, 534:89) hayır sahipleri tarafından yaptırılmış ancak herhangi bir isim verilmemiş bir cami bulunmaktadır. Bu mahallenin ismi Nebi Gümüş ve Nicole Kançal Ferrarî'nin çalışmasında (Gümüş vd, 2019: 23) Bubin Mahallesi olarak okunmuş ancak Eyyubiye okunuşunun daha doğru olduğu kanaatindeyiz. Bunun yanı sıra Sefer Paşa Camii, Kale Camii ve Cami-i Cedid olarak kayıtlanan camilerin bir mahalle olarak adlandırılmaksızın kale içerisinde olduğu düşünülmektedir.

Tablo 2. Ahıska Kazasına Bağlı Mahalleler ve Mevcut Camiler

Bağlı Bulunduğu Kaza	Mahalle Adı	Mevcut Camii İsmi
Ahıska	Aşağı/Süfla	-Hasan Paşa -Mahmud Ağa -Fatma Hatun
"	Büyük/Kebir	Hacı İsmail Efendi
"	Canbazzade	Hacı Mahmud Ağa
"	Dere	Ayı Muradoğlu
"	Destan	Yusuf Ağa
"	Eyyubiye	Eyyubiye
"	Emir Vaiz	Acemzade Hacı Veli
"	Hatuniye	Hatuniye
"	Kaplanoğlu/Köprübaşı	Kaplanoğlu
"	Kurdoğlu	Hacı İbrahim Ağa
"	Muhzırbaşı Hacı Osman Ağa	Hacı Osman Ağa
"	Orta	Yusuf Ağa
"	Rabatbaşı	Acemzade Hacı Veli
"	Subaşı	Hacı Veli Paşa
"	Yukarı/Ulya	-Raziye Hanım - Hacı Derviş Mehmed Ağa

19 Hasan Paşa, İshak Paşazâde Hacı Ahmed Paşa'nın oğludur.1760-1765 tarihleri arasında Cıldır valiliği yapmıştır. Onun idamı sonrası Ahıska valiliğine atanmıştır. Ayrıca 1761-1762 yıllarında vezaret rütbesiyle Gürcistan Seraskerliğinde bulunmuştur. Bkz. Balcı ve Küçük (2015: 85).

20 Burada kullanılan aşağı- yukarı ya da süfla- ulya gibi hem Arapça hem Türkçe yakın ve uzak taşınmış yer adları bölgede isim benzerliği sorununun aşılmasında Osmanlı yönetiminin tercih ettiği metodu göstermektedir (Bekadze, 2014: 77).

21 Bu mahalle bazı kayıtlarda doğrudan Hacı Veli Mahallesi olarak geçmektedir. Bu durum farklı mahalle olmasını akla getirmekle birlikte Acemzâde tabiri ile birlikte kullanılması bu ihtimali zayıflatmaktadır.

3. Atama Yazılarında Karşılaşılan Cihet Türleri

3.1. İmamet

XVI. yüzyılda Anadolu'da bazı bölgelerdeki cami imamlarının ahali istekleri çerçevesinde bir çeşit nazımçı olarak imam olarak görevlendirildikleri görülmektedir. Bu kişiler beratsız ve hasbî olarak bu görevleri yerine getirmektedirler (Beydilli, 2018:13). Bir camii'de vazife elde etmiş olan imamların halife, fakih veya molla gibi unvanlar kullandıkları bilinmektedir. Ayrıca hizmet sundukları camii ve mescitler üzerinden kendilerine bir vakıf aracılığıyla tahsis edilen gelirlere de sahip olmaktadır. Bu personelin atama usulleri genellikle vakıf mütevellisinin ya da vakıf nazımının teklifi suretiyle gerçekleşmektedir. Bazı durumlarda kaza kadısının ya da eyalet valisinin de bu atama işleminde arz da bulunduğu görülmektedir. Köy ya da mahalle türü yerleşim alanlarında babadan oğula ya da aile fertlerinden bir bireye intikal eden bir süreç şeklinde vazifelerin süreklilik kazandığı görülmektedir ((Beydilli, 2018:14). Mahallenin aynı mescid'de ibadet eden reayanın sosyal yaşam alanı olması bu birimde görevli olan imamları da merkezi bir konuma getirmiştir (Ergenç, 2012:75).

Çalışma konumuzun ana malzemesini oluşturan hurufat defterlerinde ağırlıklı olarak imam, hatip ve müezzin gibi cami cihetleri konu edinildiğinden dolayı bu görevlerin berat ile tevcih ediliyor olması hususu ayrı bir değerlendirmeyi gerektirmektedir. Ehl-i berât olmak suretiyle Osmanlı vergi hukukunun muafiyet esaslarına sahip olan bu zümrelerin görev yaptıkları süre boyunca askerî statü elde ettiklerinden dolayı avarız ve tekalif-i örfiyye²² türü vergilerden muafiyet kazanmışlardır ki bu durum onların ekonomik statülerine de etki etmiştir.

İlmiye silki içerisinde imamların halife, fakih ve molla sıfatlarını kullandıkları görülmektedir. İmamların şeriatı bilen ve topluma ameli bilgileri öğreten konumda bulunmaları nedeniyle halife unvanına layık görüldüklerini söylemek mümkündür (Ergenç,2006:251; Beydilli, 2018: 11). Ayrıca fakih unvanı da İslam âlimlerine verilen bir konumda iken imamlar için kullanılmaya başlanmıştır ki her iki kullanım din adamlarının toplum içindeki özel konumlarına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra ulemanın genel olarak efendi unvanını kullanması onların toplumu yönetmek, eğitmek ve aydınlatmak vazifelerine işaret etmekle birlikte aynı zamanda belgelerde bu unvan ile birlikte "*erbâb-ı din ve kalem'e özgüdür*" ibaresinin sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

Cami imamlığı için defterlerde yapılan görevlendirme kayıtlarına baktığımız zaman 335 atama kaydından 181 tanesinin imamlık ve hatiplik cihetini birlikte yürüten kişiler için yapılmış olduğu görülmektedir. 14 atama yazısı sadece kişilerin imam olarak görevlendirilmesi ile ilgilidir. Bu atama kayıtlarından bir tanesi ayrıca fermân-ı âli'de içermektedir. Ahıska'nın sur dışında bulunan Hacı Ali b. Hacı Murad Camisi imamlığı ücreti cami vakfından karşılanmak suretiyle Seyyid Hafız Mehmed Efendi üzerindedir. Kendisi Hafız Mustafa b. Ahmed Efendi'ye ferağ etmiştir. Dönemin Çıldır Valisi Selim Paşa aracılığıyla arz edilmiş ve 1806 tarihinde Mustafa b. Ahmed Efendi'ye fermân-ı âli ile birlikte tevcih edilmiştir (VGMA, 532:109). Bir diğer atama kaydı imamın mazereti ile ilgilidir. Ahıska'nın Poshov(Posof) sancağı'na bağlı Diğür köyünde hayır sahipleri tarafından inşa edilen caminin imamı Hacı Ebubekir Efendi vatan hasreti çektiğinden dolayı vazifesini terk ederek ve Hafız Mehmed Efendi'ye ferağ etmiştir. Vali Süleyman Paşa tarafından arz edilen husus çerçevesinde 1782 tarihinde Hafız Mehmed Efendi'ye imamet beratı verilmiştir (VGMA, 1066:35).Başka bir imam atama kaydı Ahıska Mahalle-i Kebir camii ile ilgilidir. Hacı İsmail Efendi tarafından hayr-i tevliyet şeklinde vazifeye bağlanan imamet ciheti 1790 tarihinde Çıldır Valisi Süleyman Paşa'nın arz etmesi sonrası Mehmed Emin Efendi'ye tevcih edilmiştir (VGMA, 530:88).

22 Avarız ve tekalif-i örfiyye vergilerinden muafiyet şartlarında belirleyici olan hangi hizmet ve faydayı sağlayacak olan kişilere bu hakkın tanındığı hususudur. Bu konuda daha detaylı bilgi için Bkz. Küçük (2007: 19).

3.2. Hitabet

Hatiplik ciheti camilerde cemaate dini konularda bilgi verme hususu ile ilgilidir. Eğitimlerini genellikle medreselerde yapmışlardır. Hatiplik bir topluluğa bilgilendirmek, bir fikri açıklamak ve bir görüşü benimsetmek amacıyla etkili bir şekilde konuşma sanatını uygulayan kişiler için kullanılan bir tabirdir (Yediylidiz, 2003: 253; Kaya, 1998: 156). İslamiyet'in dini, sosyal, kültürel ve siyasi merkezleri olan cami mescidlere genellikle bir vakıf kurumu üzerinden ibadet ve eğitim faaliyetleri için görevliler tayin edilmekte ve bunların ücretleri de bu vakıf üzerinden karşılanmaktadır.

Hatiplik vaizlik, imamlık, müezzinlik, duagülük, cüzhanlık gibi cihetlerin kişilere tevcihi bir genel geçer kural olarak vakıf mütevellisinin Şeyhülislam'a yaptığı arz neticesinde gerçekleşmektedir. Şeyhülislamın "arz-ı mucebince tevcih olunmak buyrulur" ya da "sadaka buyurulmak mercu'dur" şeklindeki işaretleri çerçevesinde Sadrazama arz edilen husus Sadrazamın telhisi ve hükümdarın Hatt-ı Hümayunu ile dörtlü bir muamele sonrasında geçerlik kazanmaktadır. Burada vakıf mütevellisinden başlamak suretiyle, şeyhülislam ve sadrazamın bürokratik süreci tamamlayarak hükümdara yaptıkları arz sistemin işleyişini de göstermesi bakımından dikkat çekicidir (İpşirli, 2021: 72).

Bununla birlikte hatiplerin atanma usullerinde "izn-i sultanî" şartı aranması bir şekilde bu grubun imamlara nazaran liyakat yönünden daha iyi bir konumda olduklarını göstermektedir. Bu durum aldıkları eğitim ve buna bağlı olarak donanım yönünden hatiplik müessesesinin imamlık cihetinden görece iyi durumda olduğunu gösteren bir husustur (Beydilli, 2018: 33). İzn-i sultanî ve beraberinde berât tevcihi uygulaması en açık haliyle bu kesimin sıra dışı konumunu sürdürmede belirleyici bir faktör olduğunu göstermektedir.

İncelediğimiz defterlerde hitabet ciheti imamet ile birlikte yürütülen bir görev olmakla birlikte sadece hatip ataması yapılan atama yazıları 49 adettir. Toplam 335 atama yazısı içinde yüzde 15 oranına tekabül etmektedir. Sadece hatiplik ciheti üzerine yapılan görevlendirmelerden birkaç tanesi şu şekildedir: Hunemis köyündeki Osman Ağa Camii hatipliği için bir akçe ile görevlendirilen Osman Efendi'nin çocuksuz ölümü üzerine köy ahalisi Ali Halife'nin bu göreve getirilmesini talep etmiş ve 1805 yılı başlarında bu atama gerçekleşmiştir. (VGMA, 532:09). Aynı türden bir görevlendirme Ahmediye Camii hitabeti için 1213/1799 tarihinde yapılmıştır. 20 akçe vazife ile bu görevi ifa eden Halil Halife'nin bir kusuru olmadan bu ciheti yürütmesine rağmen Seyyid Hafız Ahmed isimli şahıs bir şekilde ciheti kendi üzerine aldırıştır. Ancak yapılan inceleme sonrası hukuksuz bir şekilde işlem yapıldığı anlaşılmış ve Halil Halife'ye görevi iade edilmiştir (VGMA, 533:101). Şehriyar kalesinde bulunan mescidin minber vaz' edilerek yeniden açılması sonrası Hüseyin Halife'nin kale mutasarrıfı Süleyman Ağa arzıyla 1752 yılında ücretsiz olarak hatipliğe getirildiği görülmektedir (VGMA, 1055:92).

3.3. Müezzinlik

Müezzinlik ciheti vakıfların hizmet sahasına giren camii ve mescidlerde namaz vakitleri ile cum'a ve bayram namazları öncesinde ezan okumakla yükümlü olan görevlilere verilen bir unvan olarak bilinmektedir. Bu ciheti yerine getirecek kişilerden beklenen liyakat ve vasıfların vakıf kayıtlarında ayrıntılı olarak kayıt altına alındığını görmekteyiz. Ahmet Paşa vakfının bu cihet için belirlemiş olduğu esaslara ve tayin edilecek kişiler için tahsis edilen meblağlara baktığımız zaman cihetin saygın bir vazife olduğu görülmektedir (Turgut, 2021: 155). İncelenen defterlerde Güllab, Akkisa, Güre, Sefer Paşa, Raziye Hanım, Hacı Veli, Ayı Muradoğlu, Emir Vaiz, Ahmediye, Mahalle-i Ulya, Mahmud Ağa Azgur, Mahalle-i Süfla ve Hatuniye camileri için doğrudan müezzinlik ciheti görevlendirmeleri yapıldığı tespit edilmiştir. Hatuniye Camii müezzinliğinin dört akçe yevmiye ile Ahmed Efendi üzerinde olduğu ölümü sonrası çocuğu olmamasından dolayı aynı cihetin Mehmet Ali Efendi'ye tevcih edildiği bilgisi 1783 tarihli belgeden anlaşılmaktadır (VGMA, 1066:35).

Müezzinlik ciheti ile ilgili bir kayıt Ahmediye Camii'nde yapılan atama ile ilgilidir. İbrahim Ahmet Paşa vakfı'ndan dört akçe yevmiyenin Hacı Hasan oğlu Hafız Ahmed Efendi'ye tahsis edildiğini ölümü sonrası oğlu Tahir Mehmed'e aktarıldığını 1795 tarihli kayıttan öğrenmekteyiz (VGMA, 530/89).

3.4. Vaizlik

Bu cihet vakıf kurumlarında va'az etmek suretiyle insanları irşad etmeye yönelik bir cihettir. Camilerdeki eğitim ve öğretim faaliyetleri ile ilgili bir vazifedir. Bu vazifelilere kürsü şeyhi de denilmektedir. Va'izler genellikle va'az ettikleri günlerin ismiyle bilinmektedir. Cum'a gününün va'izlerinin ayrı bir şöhret sahibi olduğu görülür. Cum'a namazı öncesinde yaptıkları va'azla bilgilerini, düşüncelerini daha kalabalık bir dinleyici kitlesine ulaştırma durumları söz konusu olmaktadır. Bu va'izlerin Kur'an ve hadislerin tefsiri konusunda mahir olmaları beklenmekteydi. Ayrıca cemaati bir mesele hakkında ikna edebilmek için konuşma sanatının inceliklerine sahip olmaları beklenirdi (Yediyıldız, 2003: 219). Defterleri incelediğimiz zaman Ahmediye Camii vakıf senedinde salı günleri cemaate va'az vermekte olan bir va'izin bulunduğu ve bu kişinin kandil gecelerinde de aynı şekilde va'az vermekle yükümlü olduğuna rastlanılmıştır (Turgut, 2021:154). Vakfiyelerde va'iziye adıyla yaptıkları cihet karşılığı bir ücret aldıklarından bahsedilmektedir (Pakalın, 1983: 572). Va'izlik ciheti de diğer vakıf personellerinde olduğu gibi kendisinden sonra çocuklarına intikal etmektedir. Sefer Paşa Camii'nin vaizlik ciheti 6 akçe yevmiye ile Ahmed üzerinde iken Ömer isimli diğer bir şahıs tarafından elinden alınmasına istinaden Mirmiran İshak Paşa'nın arzıyla tekrar Ahmed Efendi'ye 1818 tarihinde ibkâ kılınmıştır (VGMA, 1133:31). Bir diğer kayıta Acemzade Hacı Veli Camii'nin evlâdiyet-i meşrutiyet üzere vaizlik cihetini yürüten Hacı Derviş Efendi ölünce aynı cihet oğlu Molla Abdullah'a 1830 tarihi itibarıyla tevcih edilmiştir (VGMA, 1133:31). Akçasıha köyündeki cami için vaiz ihtiyacı olmuş ve Bayındır Halife bir akçe yevmiye ile bu göreve 1700 tarihi itibarıyla görevlendirilmiştir (VGMA, 1098:143). Ahıska merkezinde bulunan Raziye Hanım Medresesi'nin müderrisi Osman Efendi'nin ek olarak 5 akçe yevmiye ile Mahalle-i Ulya camii'nde vaizlik yaptığı görülmektedir. Bu ödemenin vakfın bütçesinden yapıldığı bilgisinin yanı sıra Osman Efendi'nin 1803 yılında ölümü sonrası aynı cihetin Ahmed Efendi tarafından üstlenildiği bilgisi de yer almaktadır (VGMA, 532:109; VGMA, 533:101).

3.5. Ferraşlık

Bu vazifenin vakıf müesseselerinde halı, kilim türünden yer örtülerinin serilmesi ve bunların temizliği ile alakalı bir cihet olduğu bilinmektedir. Vakfın ekonomik yapısının özelliğine göre ayrı bir cihet olarak değerlendirildiği gibi müezzinlerin her iki vazifeyi ortak yürüttükleri uygulamalara da rastlanılmaktadır (Turgut, 2021: 166). Sefer Paşa Camii'nde iki vazifeyi birlikte üstlenen Ali Efendi'nin ölümü sonrası aynı cihetler oğlu Derviş Efendi'ye 1815 tarihinde tevcih edilmiştir (VGMA, 1133:31). Yine bir diğer defterde Ahıska kazasının Güllab Köyü Camii'nde 1806 tarihinde ferraşlık vazifesinin İbrahim Efendi üzerinde olduğu onun ölümü üzerine oğlu Ali Efendi'ye bu cihetin devr ettiği bilgisi yer almaktadır (VGMA, 1133:31).

3.6. Karcılık

Vakıf müesseselerinde ferraşlık vazifesi ile benzerlik gösteren bir diğer vazife de karcılıktır. Bu vazifenin vakıf müessesesinin temizlik işleri ile alakadar olan kişiler için kullanıldığını görmekteyiz (Turgut, 2021: 168). Hem çatılara ve bahçeye biriken karların temizliği ile ilgilendiği hem de vakfın iç mekânlarının temizliğini yapmakla mükellef olduğunu söylemek mümkündür. Bu vazifeyi ifa edecek kişilerin liyakatli ve mütedeyyin olması beklenmektedir. Ahıska kazası Sur dâhilinde bulunan Sefer Paşa Camii'nin karcılık²³ vazifesini 1693 tarihinden beri Garbis ve Kırkor isimli iki gayrimüslim ifa etmektedirler. Onların ölümü sonrası bu vazifeye Ahıska Yahudilerinden Davud'a verilmiştir. Kaza kadısı Yusuf Efendi arzıyla 1715 tarihinde arz etmesi sonrası ataması yapılmıştır (VGMA, 1062:93). Bununla birlikte Sefer Paşa Camii'nde bu vazifenin iki gayrimüslim tarafından ifa ediliyor olması, bu kişilerin liyakati çerçevesinde bu görevlere

23 Karcılık ve ferraşlık hizmetleri ile alakalı olarak Bahattin Turgut'un çalışmasında ve diğer bazı çalışmalarda dile getirilen hususlara baktığımız zaman bu hizmetin temizlik ile beraber kış aylarında yağın karın temizlenmesi ya da biriktirilerek yaz aylarında soğuk su ihtiyacı için kullanılması için çalışan kişiler ile alakalı olduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Bahattin Turgut (2021: 169).

atandıkları gerçeğine dikkat çekmekle birlikte İslam hukukunun hoşgörü ve birlikte yaşama ilkelerine olan saygı ilkesi üzerinden de değerlendirilebilir.

3.7. Mütevellilik

Bu vazife vakıf işlerini Vâkıfın belirlediği esaslar çerçevesinde yürüten görevliler için vücuda getirilmiştir. Şer'i hükümlerin esas alınması suretiyle Vâkıfın önerisi ile bu göreve getirilmeleri söz konusu olmakla birlikte kaza kadısının nasb etmesi suretiyle de müteveli tayin olunabilmektedir (Pakalın, 1983: 640). Ahıska kazasında kurulan birçok vakfın idaresine müteveli tayin edilmek suretiyle kurumsal bir organizasyon amaçlandığı söylenebilir. Aynı zamanda bu türden bir görev vakfın sürekliliğini sağlamada yani vakfın gelirleri ve harcamaları arasındaki dengeyi gözetme anlamında dikkat çeken bir konum arz etmektedir.

Hurufat defterlerinde rastladığımız ilk müteveli görevlendirmesi kaydı Ahıska kaza merkezinde bulunan Cami-i Kebir'de görevli olan Hacı Hasan Efendi ile ilgilidir. Osman isimli bir kişinin Hacı Hasan üzerinden haksız bir şekilde bu ciheti alması üzerine 1700 yılında bir müracaat yapılmıştır. Eski sahibinde ibkâ ricası bu müracaatın konusunu oluşturmuştur (VGMA, 1098:143).Yapılan inceleme sonrası Cami-i Kebir mütevellisi olan Hasan Efendi'nin beratı 1703 tarihinde yenilenmiştir(VGMA, 1062:93).

Bir diğer kayıta Ahıska kazasında bulunan Sefer Paşa adıyla da anılan Cami-i Kebir'in mütevellisi olan Osman Efendi'nin beratının 1704 tarihinde yenilenmesi bilgisi kayıtlanmıştır (VGMA, 1062:93). Sefer Paşa Camii'nin mütevellisi olan Osman Efendi'nin ölümü sonrası aynı cihet İsmail Efendi'ye 1715 yılında tevcih edilmiştir. Diğer bir kayıta Sefer Paşa Camii mütevellisinin vazifesine rağbet etmediği için Kadı Hasan Efendi'nin arzda bulunması ile aynı görev 1816 tarihinde Hasan Efendi'ye tevcih edilmiştir (VGMA, 1133:31). Aynı yıl sonunda müteveli olarak Ahmed Efendi'nin vazifelendirilmesine rağmen kendisinin başka mahalde ikamet etmesi gerekçe gösterilerek yerine Ömer Efendi'nin müteveli olarak tayin edilmesi için Kadı İbrahim Efendi arzda bulunmuş ve sonrasında ataması gerçekleşmiştir (VGMA, 1133:31).

Bir başka kayıta yer alan bilgiye baktığımız zaman Ahıska merkez mahallelerinden Subaşı Mahallesi Camii mütevellisi olan Hacı Derviş Efendi'nin cihetini ferağ etmek suretiyle İbrahim Efendi'ye devretmek istediğini görmekteyiz. Kaza kadısı Hasan Efendi tarafından durumun arz edilmesi sonrası 1813 tarihinde cihetin el değiştirmesi gerçekleşmiştir (VGMA,1133:31).

3.8. Müderrislik ve Medreseler

Müderris tabiri medreselerde ders verme vazifesini ifa eden görevliler için kullanılmaktadır. Osmanlılar Orhan Bey zamanından beri bu müesseseye vücut vermek suretiyle toplumun dini, kültürel, sosyal ve ilmi alanlarda ihtiyacı olan bilgiye ulaşmalarını sağlamışlardır (Uzunçarşılı, 2014: 3). Özellikle Fatih dönemini takip eden dönemlerde İstanbul'un yanı sıra Anadolu ve Rumeli'nin bütün şehir ve kazalarında bu türden müesseselerin hızla tesis edilmeye başlandığı bilinmektedir. Özellikle sultanlar ve yüksek dereceli bürokratlar ile saray erkânının bir yarış içerisinde vakıflar kurmak suretiyle bu türden eğitim kurumlarının çoğaltılmasında ve standartlarının yükseltilmesinde rol oynadıklarını söylemek mümkündür.

Osmanlı Devleti'nde ulemanın üç temel vazifesi olan tedris, iftâ ve kazâ faaliyetlerinden tedris yani eğitim öğretim işleri medreselerde görevli müderrisler eliyle yürütülmektedir. Ahıska kazası örneğinde bu kurumun Ahmediye ve Raziye Hanım Medreseleri ile ön plana çıktığını ve bölgenin ilim ve irfan yuvası haline getirilme süreçlerinde bu kurumların çok önemli bir vazife üstlendiklerini söylemek mümkündür. Kazada bu iki medresenin dışında başka medreselerin varlığı bilinmekle birlikte vakfiyelerinin günümüzde olmayışı ya da kurumların tarihsel yapılarının ayakta olmayışı nedeniyle onlar hakkında detaylı bilgilere ulaşamamıştır.

3.8.1 Ahmediye Medresesi

Bu medresenin Çıldır valisi Ahmed Paşa tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Oldukça ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan vakfiyesine baktığımız zaman vakfa oldukça fazla gelir getirecek akarların tahsis edilmiş

olduğu müşahede edilmiştir. Ahmed Paşa hayır ve hasenat işlerinde oldukça cömert bir devlet adamıdır. Bölgenin Osmanlı egemenliğine girmesi sonrası İslam toplumunun ihtiyacı olan eğitim, sağlık ve sosyal müesseselerin kurmuş olduğu vakıf yoluyla karşılanması Ahıska kazası için bir şans olmuştur.

Ahmediye Medresesi Yusuf Paşa döneminde sekiz oda olarak kurulmuş olan yapıya yeni odalar eklenmek suretiyle onsekiz odalı bir eğitim kurumu kimliğine büründürülmüştür. Öğrencilerin yatılı olarak eğitim gördükleri bu kurum bölgenin ilmi ve kültürel gelişimi için ana merkez olmuştur. Öğrenci ve müderris adı verilen müderris yardımcılarının dahi vakıf gelirlerinden bir ücret elde ettikleri gerçeği kurulan vakfın potansiyelini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Turgut, 2021: 86-87). Bununla birlikte medresenin ilmi seviyesini anlamamıza yardımcı olan vakfiye esasları yüksek seviyeli bir medrese olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Öğrencilerin bazı yeterliliklere sahip olunmaları gerektiği gerçeği bu durumu açıklar mahiyettedir. Kurulan medrese kısa zamanda bir külliyeye dönüştürülmüş ve Kafkasya bölgesinin en itibarlı medreselerinden birisi konumunu elde etmiştir. Ayrıca öğrenci ve müderrislerin yararlanmaları için medrese ile birlikte bir kütüphanede vücuda getirilerek bölgenin külliyesi olma iddiası güçlendirilmiştir. Kurulan kütüphanenin sahip olduğu eserlerin 300 civarında nadir yazma eser sınıfında olduğu göz önünde bulundurulduğu zaman vakfın üstelenmiş olduğu misyon daha iyi anlaşılabilir olacaktır (Niyazov, 2016: 27-46).

Ahmediye Medresesi'nin müderrislik cihetini başlangıçtan itibaren kimlerin yürüttüğünü tespit edememekle birlikte üç müderrisin ismine bazı kayıtlardan ulaşabildik. Bu kayıtların ilkinde medresenin müderrislik vazifesinin yıllık 300 akçe olarak Ahmed Paşa vakfından karşılanmak suretiyle Ali Efendi üzerinde bulunduğu kayıtlıdır. Onun vazifesini terk etmesi üzerine Ahışhavi Süleyman Efendi arzuhal sunarak talip olmuştur. Dönemin şeyhülislamı Dürrizade Mehmed Arif Efendi tarafından işaret edilmek suretiyle Süleyman Efendi'ye berât-ı âli yazılması için 17 Temmuz 1796 tarihinde izin verilmiştir (VGMA, 378:19). Bir diğer belgede ise Ahışhavi Süleyman Efendi'nin kendi rızasıyla yıllık 300 akçe yevmiesi olan müderrislik cihetinden vazgeçtiği ve beratını iade ettiği görülür. Vazifesini yine Ahıska ulemasından Mehmed Seyyid Efendi'ye ferâğ etmiştir. Çıldır Valisi Mehmed Paşa'nın durumu arz etmesi ardından yine Şeyhülislam Dürrizade Mehmed Arif Efendi işaret etmesi sonrası Mehmed Seyyid Efendi'ye berât-ı âli yazılması için 18 Ekim 1797 tarihinde tezkire verilmiştir. Her iki müderrislik atama yazısında ayrıca vazifeleri ile ilgili bir detayda bulunmaktadır. Haftada iki günlük tatil dışında talebelere akâlî ve naklî bilimlerde ders yapmaları ve sonrasında medresenin vâkıfı Ahmed Paşa için hayır duasında bulunmaları şartı dikkat çekmektedir (VGMA, 378: 59). Ahmediye Medresesi'nde müderrislik ciheti ile ilgili üçüncü kayıta Mustafa Efendi isimli bir kişinin maaş alamadığı gerekçesiyle Ahıska kadısına hitaben bir dilekçe yazdığı görülmektedir. Bu talep sonrası 13 Nisan 1836 tarihi itibarıyla kendisine Trabzon gümrüğü bütçesinden 150 kuruş aylık bağlanmıştır (BOA. HAT, 696:33603). Maaş ödenemeyişinin gerekçesi olarak bu tarihlerde Ahmed Paşa vakfının gelirlerinin azalması ileri sürülebilir. Bununla birlikte vakfın gelirlerinin azalması noktasında Ahıska'nın 1828 tarihinde Osmanlı hâkimiyetinden çıkmış olmasının göz önünde bulundurulması gerekir.

3.8.2. Raziye Hanım Medresesi

Bu medresenin banisi İbrahim Paşa'nın validesi Raziye Hanım olarak bilinmektedir. İbrahim Paşa 1775-1776 yılları arasında Çıldır valiliği yapmıştır. Kendisinin ve ailesinin hayır ve hasenat işlerinde oldukça cömert olduğu bilinmektedir. Özellikle Çıldır eyaletinin mamur hale getirilmesine gayret gösterdiği ve ahalinin ihtiyaç duyduğu konularda vakıflar kurarak kamusal fayda sağlama yolunda gayretkeş olduğunu söylemek mümkündür. Raziye Hanım Medresesi'nin tam olarak inşa tarihi bilinmemekle birlikte medreseye ilk müderris ve diğer görevli atamaları 1766 tarihlidir. Medresenin banisi olan Raziye Hanım'ın belirlediği esaslar çerçevesinde görevlilere maaş tahsisi yapıldığı ve medresenin giderleri için birtakım

Hurufat Defterlerine Göre Ahıska'nın Dinî ve İlmî Müesseseleri

vakıfların akar olarak kaydedildiğini hurûfât kayıtlarından izlemek mümkün olmuştur. Ahıska'nın Mahalle-i Ulya diye tabir edilen büyük mahallesinde inşa edilen medresenim müderrislik ve vaizlik cihetleri ile ilgili ilk atama kaydında Hacı Mustafa'nın adı geçmektedir. 20 akçe müderrislik ve 5 akçe vaizlik yevmiyesine sahip olmak suretiyle bu göreve atanmış daha sonra kendi isteğiyle oğlu Abdullah'a bu ciheti devretmiştir. Bu durum Çıldır valisi Hasan Paşa aracılığıyla arz edilmiş, ardından Anadolu muhasebesinde kaydın yoklaması yapılmış ve Abdullah Efendi'nin aslında Raziye Hanım Camii'nde imamet ve hitabet cihetlerine sahip olduğu görülmüştür. Bununla birlikte dönemin Şeyhülislamı Dürrizade Mustafa Efendi'nin işaret etmeleri sonrası 1766 yılının başlarında fermân-ı âli gönderilmek suretiyle Abdullah Efendi'ye tevcih buyrulmuştur (Niyazov, 2016: 27-46). 1790 tarihli olan bir atama kaydında ise Raziye Hanım Medresesi'nin on beş yıldan beri müderrislik cihetini yürüten Abdullah b. Hacı Mustafa Efendi'nin hafıza kaybı yaşamakta olduğu gerekçesiyle kendi isteği ile ayrıldığı görülmektedir. Yerine Ahmediye Camii'nde hatiplik ve müezzinlik cihetinin yürüten Hacı Hasan b. Salih Efendi'nin arzuhal sunmak suretiyle talipli olduğu görülmüştür. Ardından dönemin Şeyhülislamı Mehmed Mekki Efendi'nin²⁴ işaret etmeleri sonrası Hacı Hasan b. Salih Efendi'ye 1790 yılında tevcih buyrulmuştur (VGMA, 530: 88).

Bir sonraki atama kaydında yine 20 akçe müderrislik ve 5 akçe vaizlik yevmiyesi ile görev yapmakta olan Hacı Hasan b. Salih Efendi'nin ölümü sonrası Mustafa Efendi bu görev için dilekçe ile talepte bulunmuştur. Hatta bu ciheti yapmaya ehil olduğu konusunda İsmail b. Mustafa ve Yusuf Efendilerin kefil oldukları bilgisi de yer almaktadır. Evkaf müfettişi Süleyman Efendi'nin referansı ve Şeyhülislam Dürrizade Seyyid Ahmed Arif Efendilerin işaret etmeleri sonrası 1797 yılında Mustafa Efendi'ye cihetler tevcih edilmiştir (VGMA, 531:120). Ancak birkaç ay sonra kaza ahalisi müderris Mustafa Efendi'nin ehil olmadığını ileri sürmüşlerdir. Hatta kendisi de dilekçe vererek vazifeden ayrılmak istediğini beyan etmiştir. Bu gelişme üzerine şeyhülislam Seyyid Mehmed Efendi'nin işaretleri sonrası arzuhalde bulunan bir diğer kişiye tevcih olunması için fermân-ı âli gönderildiği görülmektedir. Raziye Hanım Medresesi ile ilgili bir başka atama kaydı 1803 tarihlidir. Bu kayıta medresede aynı ücretler ile müderris ve vaiz olan Osman Efendi'nin ölümü sonrası bu görevin Seyyid Ahmed tarafından istenildiği ve dönemin Şeyhülislamı Ahmed Esad Efendi'nin işaret etmesi sonrası 1803 tarihinde fermân-ı âli gönderilmek suretiyle Ahmed Efendi'ye tevcih edildiği görülmektedir (VGMA, 532:109).

1810 tarihinde Raziye Hanım Medresesi'nin 20 akçe müderrislik ve 5 akçe vaizlik cihetleri ulemadan Mustafa b. Mustafa Ahıskavi üzerinde bulunmaktadır. Ancak kendisinin İstanbul'da eğitim almak niyetinde olduğu bu nedenle cihetini Osman Efendi'ye ihale etmek suretiyle devretmek istemiştir. Bir süre sonra Mustafa Efendi bir dilekçe ile tasarrufunda olan müderrislik cihetini Osman Efendi'ye devretmiştir. Mustafa Efendi'nin ölümü sonrası Seyyid Ahmed Efendi isimli bir kişi bir şekilde ciheti kendi üzerine aldirmek suretiyle Osman Efendi'ye haksızlık yapmıştır. Bu durum üzerine bir inceleme yapılmış ve şeyhülislam Dürrizade Abdullah Efendi'nin işaret etmeleri sonrası Raziye Hanım Medresesi'nin müderrislik cihetinin önceki sahibi Mustafa Efendi'ye 1810 tarihinde yeniden tevcih edilmiştir (VGMA, 533:101). 1820 yılına gelindiği zaman medresenin müderris ve vaizi olan Mustafa b. Mustafa Ahıskavi'nin kendi isteği ile ciheti Seyyid Ahmed Latif Efendi'ye bıraktığı görülmektedir. Çıldır valisi Lütfullah Paşa'nın bu durumu arz etmesi ve devamında dönemin Şeyhülislamı Halil Efendi'nin işaretleri sonrası fermân-ı âli ile Seyyid Ahmed Latif Efendi'ye tevcih edilmiştir (VGMA, 534:144). Ahıska'nın büyük mahallesinde yer alan Raziye Hanım Medresesi'nin 1766 ile 1820 tarihleri arasında müderrislik ve vaizlik cihetlerine yapılan atama kayıtlarından güzide bir medrese olduğu Ahmediye Medresesi ile birlikte kazanın ilmi faaliyetlerinde aktif rol oynayan bir müessese olduğu anlaşılmaktadır. Medrese ile ilgili atama kayıtları 6 farklı defterde

24 Şeyhülislam Mehmed Mekki Efendi 1797 tarihinde vefat etmiştir. Onun şeyhülislamlığı döneminde Meşihat yargı ve eğitim alanında bazı ilave sorumluluklar üstlenmiş olarak yeni bir pozisyon edinmişti. Osmanlı Devleti'nin ilmiye zümresinin liyakat ve ehliyet esaslı olarak yeni bir yapılanmaya gitmesi zaruret haline gelmişti. Bkz. Altunsu (1972: 159); Yakut (2005: 55).

yer almaktadır. Ayrıca müderrislik cihetleri için sırasıyla Dürrizade Mustafa²⁵, Dürrizade Seyyid Mehmed Arif²⁶, Ahmed Esad²⁷, Dürrizade Abdullah²⁸ ve Hacı Halil Efendilerin²⁹ dönemin şeyhülislamı olarak işaretle buldukları ve ilgili kişinin müderrisliğe atanmasına vesile oldukları görülmektedir.

Sonuç

Ahıska kazası Hurufat Defterleri serisi üzerinden Osmanlı Devleti'nin XVII. ve XIX. yüzyıl idari gelenekleri çerçevesinde Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel ve ekonomik yaşamına ait veriler incelenmiştir.

Bu inceleme sonucunda elde edilen bulgular yaklaşık 300 yıl Osmanlı egemenliğinde kalmış bir bölgenin İslami eser ve ünitelerine ilişkin bir envanter çıkarmamıza yardımcı olmuştur. Kazada camii ve mescitlerin dışında iki adet medresenin varlığı ortaya konulmuştur. Şehrin gelişimine paralel olarak hayır sahipleri ve ahali tarafından mescid ve cami yapımına özen gösterilmiştir. En küçük yerleşim alanlarına kadar uzanan bir vakıf faaliyeti söz konusudur. Kaza merkezinde on beş mahalle tespit edilmiştir. Bu mahallelerde yer alan camiler ve personelleri ile ilgili bilgiler dönemin sosyal ilişkilerini anlamamıza yardımcı olacak türdendir.

Kafkasya bölgesinin jeopolitiği çerçevesinde Ahıska coğrafyasının hem Türk Devleti için hem de bölgenin diğer dinamikleri için oldukça nazik bir konum arz ettiği göz önünde bulundurulduğu zaman bu coğrafyaya yönelik Osmanlı yönetiminin dini, kültürel, ilmi, siyasi ve ekonomik faaliyet ve uygulamalarının taşıdığı mana daha iyi anlaşılabilir. Osmanlı yönetiminin özellikle vakıf müessesesini canlı bir şekilde çalıştırmak suretiyle bölge insanının gündelik hayatında ihtiyaç duyduğu hizmet sahalarını nasıl rasyonalize ettiği meselesi bu inceleme ile açıklığa kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Hurufat defterlerinden elde edilen veriler bize bölgedeki vakıf eserleri ile ilgili önemli bilgiler sunmakla birlikte XIX. yüzyıl başlarında Osmanlı egemenliğinden çıkan bir bölgenin yerleşim yerlerinin idari hususiyetlerini de anlamamıza yardımcı olmuştur.

İncelenen Hurufat defterleri üzerinden Osmanlı Devleti'nin 1578 Çıldır savaşı sonrası idari örgütlenmesine dâhil ettiği Ahıska bölgesinin 1828 Edirne Antlaşmasına kadar olan tarihsel süreci belgelerin izin verdiği ölçüde ortaya konulmuştur. Osmanlı Devleti'nin yurtluk ve ocaklık statü vermek suretiyle yerel ailelerin tasarrufuna bırakmış olduğu bölgenin klasik tahrir dışında tutuluşu ve tımar sisteminin uygulanmayışı sebebiyle farklı bir idari görünüme sahip olduğunu takip etmek mümkün olmuştur. Bunun yanı sıra Çıldır Eyaletinin Ahıska Kazasında bulunan vakıf müesseselerinin isimleri, banîleri ve bunlara tahsis edilmiş gelirleri ile birlikte ortaya konulmuştur. Ayrıca vakıflarda görev alan personelin atanma hususları, günlük ücretleri gibi özlük düzenlemeleri de bu defterlerden elde edilen kıymetli bilgiler arasında yer almaktadır.

Çıldır eyaletinin valiliğini yapan paşaların ve aile üyelerinin vakıf tesis etme ve onları ahalinin sürekli yararlanabilmesi için akarla donatma anlamında oldukça gayyur hali dikkat çekmektedir. Ahmediye ve Raziye Hanım Medreseleri ön plana çıkmakla birlikte kırsal alanda bayram ve cuma namazı kılınması için hayır sahipleri tarafından cami ve mescid inşası da vakıf müesseselerindeki çeşitliliği göstermektedir.

25 Mustafa Efendi'nin üç meşihat dönemi yaklaşık 6 yıl sürmüştür. Dindar, adaleti seven, himaye, rüşvet ve iltimastan hoşlanmayan bir alimdir. Bkz. Altunso (1972: 139- 140).

26 İki kez Meşihatta bulunmuştur. 6 yıl 7 aylık bir süre görev yapmıştır. Kadıların asistanı durumunda olan danişmentlerin altı ay olan staj sürelerini üç aya indirmek suretiyle onların teveccühünü kazanmıştır. Bkz. Altunso, (1972: 157).

27 XVIII. yüzyılda Dürrizade ailesinin dışında Şeyhülislamlık yapan ulema arasında Salihzade Ahmed Esad Efendi dikkat çekmektedir. Ahmet Esad Efendi 1740 ile 1814 tarihleri arasında yaşamıştır. 1803-1806 ve 1808-1809 tarihleri arasında iki kez Bab-ı Meşihatta bulunmuştur. Devlet müesseselerinde islahat yapılmasına yönelik mütalaaları ile ayrıca ileri görüşlü bir ilmiye mensubu olması nedeniyle yenileşme döneminde şer'i yönden hükümet uygulamalarını desteklemesi özellikleri ile bilinir. Bkz. Altunso (1972: 169); Ertan (1969: 92).

28 II. Mahmud döneminde meşihatta bulunmuştur. Özellikle zorba ve asilerin te'dip edilmesine rıza göstermemesi ile dikkat çekmiştir. Bu durum azl sebebinin oluşturmuştur. Bkz. Altunso (1972: 175-176).

29 Çerkez asıllıdır. Namuslu ve dürüst bir alim olarak tanınır. Doğruluğu seven bir mizaca sahiptir. 1.5 yıl süren meşihat süresi II. Mahmud döneminin siyasi çalkantıları sebebiyle azl ile sonuçlanmıştır. Bkz. Altunso (1972: 181-182).

Kaynaklar

1. Arşiv Kaynakları

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

Hurûfât Defterleri (VGMA. HD.), 530/88, 531/120, 532/109, 533/101, 534/144, 535/94, 536/84, 564/92,1055/91, 1058/71, 1059/88, 1062/93, 1065/88, 1066/35, 1070/71, 1072/50, 1073/, 1083/55, 1098/143,1133/31, 1137/59, 1143/67, 1144/58

VGMA, Vakfiye Defteri (VD.), 378/19, 378/59

Nuruosmaniye Yazma Eserler Kütüphanesi (NOK)

Anadolu Ruznamçe Defterleri, NOK, KR. 5193/47, 5193/48, 5193/49, 5193/50, 5193/52

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

-BOA, Tapu Tahrir Defterleri, 653 (29Z1003/4 Eylül 1595)

- BOA, HAT. 696/33603 (29 Z 1251/13 Nisan 1836)

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi (TKGM.),

Tapu Tahrir Defterleri (TT.d.), Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa-130 (Ca1003/Ocak 1595)

2. Araştırma ve İnceleme Eserler

Akbayar, Nuri (1996). *Mehmed Süreyya Sicill-i Osmânî* (Yayına Hazırlayan Nuri Akbayar). Tarih Vakfı Yurt Yayınları. Cilt: I-II-III-IV-V-VI. İstanbul.

Akyılmaz, Gül (1999). "Osmanlı Devleti'nde Yönetici Sınıf -Reaya Ayrımı". *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, (Cilt: 8, Sayı: 1-2), 219-239.

Alkan, Mutafa (2006). "Vakıf Tarihi Araştırmaları Açısından Hurufat Defterleri: Adana Örneği". *XV. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Eylül 2006*, (Cilt: 4 A), 831-842.

_____ (2007). "Türk Tarihi Araştırmaları Açısından Vakıf Kayıtlar Arşivi", *Vakıflar Dergisi*, 30, s. 1-34

Altunsu, Abdülkadir (1972). *Osmanlı Şeyhülislâmları*. Ayyıldız Matbaası, Ankara

Atar, Fahrettin (2006). "Mürâfaa". *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*. TDV Yayınları, İstanbul, (Cilt: 32), 38-40.

Atçıl, Abdurrahman (2019). *Erken Modern Osmanlı İmparatorluğu'nda Alimler ve Sultanlar*. İstanbul: Klasik Yayınları.

Aydın, Dünder (1988). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı (Kuruluş ve Genişleme Devri)*, Ankara: TTK Yayınları

Ayn Ali Efendi (1863). *Risale-i Kavânin-i Âl-i Osmân Hulâsa-i Mezâmin-i Defter u Dîvân*. İstanbul: Tasvir-i Efkâr Gazetehanesi. TTK Kütüphanesi A-2306 Nolu Yazma Eser.

Balcı Sezai ve Levent Küçük (2015). *Osmanlı Bürokrasisinde Ahıskalı Devlet Adamları*. İstanbul: Libra Yayıncılık.

Baltacı, Câhid (1979). "Kâdî-asker Rûz-nâmçeleri'nin Tarihi ve Kültürel Ehemmiyeti". *İslam Medeniyeti Mecmuası*, (Cilt: IV. Sayı: 1), 55-100.

Baltacı, Câhid (2005). *XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.

- Barkan, L.Ömer (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I". *Vakıflar Dergisi*, (II), 279-387.
- Başar, Fahamedin (1997). *Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)*. Ankara, TTK Yayınları.
- Bekadze, Iasha (2015). "XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Eyâleti Posof Sancağı'nın Kuzay Nahiyesi" *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (Cilt: 1, Sayı: 27), 96-168.
- Bekadze, Shota (2014). "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Ude Nahiyesi". *Turkish Studies*, (Volume: 9/4), 187-205.
- _____ (2014). XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Beyazıt, Yasemin (2013). "Hurufat Defterlerinin Şehir Tarihi Araştırmalarındaki Yeri". *History Studies International Journal of History*, (5/1), 39-69.
- Beydilli, Kemal (2018). *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*. İstanbul: Pınar Yayınları.
- Bilge, M. Sadık (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Buntürk, Seyfeddin (2007). *Rus Türk Mücadelesinde Ahıska Türkleri*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Chardin, Jean (2014). *Chardin Seyahatnamesi*, İstanbul, Osmanlı Toprakları, Gürcistan, Ermenistan, İran 1671-1673. (Editör: Stefanos Yerasimos, Çev: Ayşe Meral). İstanbul: Kitap Yayınları.
- Cikia, Sergey (1947). *Gurcistanis Vilaietis Didi Davtari*. I. Cilt. İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR, Tbilisi.
- Çal, Halit (2014). *Boyabat Kazasında Türk Mimarisi*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Demirtaş, Hasan (2012). "Vakıf Araştırmalarında Kaynak Olarak Hurûfât Defterleri: Kangırı Örneği". *Vakıflar Dergisi*, (37), 47-92.
- Emecen, M. Feridun (1993). 'Çıldır Eyaleti". *DİA*, (Cilt: VIII), 300-301.
- Ergenç, Özer (1988). "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler". *Bellekten*, (Cilt: 52, Sayı: 203), 501-534.
- _____ (2006). *XVI. Yüzyıl Sonlarında Bursa*. Ankara: TTK Yayınları.
- _____ (2012). *Osmanlı Tarihi Yazıları Şehir, Toplum, Devlet*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Ergin, Osman (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, Cilt: I-II.
- Eroğlu Memiş, Şerife (2013). "Osmanlı Toplumsal Tarihi Kaynaklarından Hurûfât yada Askerî Rûzname Defterleri ve Önemi; Kazâ-i Kudüs Örneği". *Vakıflar Dergisi*, (39), 115-138.
- _____ (2016). "Hurûfât ya da 'Askerî Rûznâme Defterlerinde Yer Alan Vakıf Kurumları Dışındaki Atamaların Kazâ-yı Kudüs-i Şerif Örneğinde İncelenmesi". *OTAM*, (39), 71-104.
- Ertan, Veli (1969). *Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Şeyhülislamlar*. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* (1314/1896). I. Baskı, İkdâm Matbaası, Dersaade, C. II.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi* (2005). Hazırlayanlar: Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. İstanbul: YKY, Cilt: II.
- Faroqhi, Suraiya ve Kate Fleet (2016). *Türkiye Tarihi (1453-1603)*. Çeviren: Bülent Üçpınar, İstanbul: Kitap Yayınları.

Hurufat Defterlerine Göre Ahıska'nın Dinî ve İlmî Müesseseleri

Gümüş Nebi ve Nicola Kançalı Ferrari (2019). *Ahıska Bölgesindeki Türk İslam Mimari Yadigârları*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Haj, Abou Rifa'at (1991). *Formation The Modern State The Ottoman Empire Sixteenth And Seventeenth Centuries*. Newyork, SUNY Press.

Hammer Purgstall, Joseph (1998). *Büyük Osmanlı Tarihi*. Yayına Hazırlayanlar: Mümin Çevik, Erol Kılıç. İstanbul: Üçdal Neşriyat. Cilt: IV.

İnalçık, Halil (1970). "The Foundations of the Ottoman Economico-Social System in Cities". *Studia Balcanica*, (3). 17-24.

_____ (2016). *Devlet-i Aliyye*. I. Cilt. İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul.

İnbaşı, Mehmet (2006). "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyaleti ve İdarecileri". *Atatürk Üniversitesi SBE Dergisi*, (7/1), 77-94.

İpşirli, Mehmet (2021). *Osmanlı İlimiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.

Katip Çelebi (1145/1732). *Cihannümâ*. I. Baskı, Dersaadet.

Kılıç, Orhan (1997). *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdari Taksimatı, Eyalet ve Sancak Tevcihatı*. Ceren Matbaacılık. Elazığ.

_____ (1999). "Yurtluk- Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler". *OTAM*, (Cilt: 10, Sayı: 10), 119-137.

Kılıç, Remzi (2001). *XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı- İran Siyasi Anlaşmaları*, İstanbul: Tez Yayınları.

Kırzioğlu, M. Fahrettin (1953). *Kars Tarihi I*. Işıl Matbaası. İstanbul.

_____ (1998). *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*. TTK Yayınları, 2. Baskı. Ankara.

Kızılkaya, Oktay (2013). "XIX. Yüzyılın Ortalarında Çıldır Sancağı'nın Sosyo-Ekonomik Durumu". *Turkish Studies*, (Volume: 8/5), 405-423.

Kodaman, Bayram ve Nedim İpek (1992). "Çürüksu Kazası". *Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (Cilt: 7, Sayı: 1), 99-120.

Köprülü, M. Fuad (1942). "Vakıf Müessesesinin Hukuki Mahiyeti ve Tarihi Tekâmülü". *Vakıflar Dergisi*, (II), 1-35.

_____ (2005). *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi.*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı. Ankara.

Küçük, Levent (2007). *Osmanlı Vergi Hukukunda Avarız Kavramı ve Avarızın İdarededeki Rolü*. Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi. Ankara

_____ (2016). "Osmanlı Nüfus Defterleri Işığında Anadolu'ya Gelen Muhacir Ahıskalılar". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (Sayı: 222), 37-56.

Küçükdağ, Yusuf (2003). "Hurufât Defterlerine Göre Osmanlı Döneminde Develi'nin Mektep, Medrese, Cami, Mescit ve Zaviyeleri". *Bütün Yönleriyle Develi* (I. Bilgi Şöleni 26-28 Ekim 2002). Kayseri. 267-276

Kütükoğlu, Bekir (1993). *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları. İstanbul.

Mardin, Şerif (1990). *Türkiye'de Toplum ve Siyaset, Makaleler*. İletişim Yayınları. İstanbul.

- Mehmed Süreyya (1308). *Sicill-i Osmanî, Yahud Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*. C. I-II-III-IV. Matbaa-i Âmire. İstanbul.
- Niyazov, Ahmed (2016). "Ahıska Ahmediye Kütüphanesi". *Medeniyet Sanat, İMÜ Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, (Cilt. 2, Sayı: 2), 26-47.
- Nizri, Michael (2014). *Ottoman High Politics and the Ulema Household*. Palgrave. Newyork.
- Öngören, Reşat (2005). *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema, (XVI. Yüzyıl)*. İz yayıncılık. İstanbul.
- Öntüğü, Murat (1999). "Hurûfât Defterlerine Göre Uşak'taki Eğitim Müesseseleri (1702-1824)". *AKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, (Sayı: 3). 132-154.
- Özdemir, Halit (2001). *Artvin Tarihi*. Egem Matbaacılık Artvin.
- Pakalın, Zeki Mehmet (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. Cilt: I. II, III. MEB Devlet Kitapları. İstanbul.
- Patacı Oral, Özlem (2018). "Ardahan'ın Çıldır İlçesindeki Suhara Köyü Camiine Ait Arşiv Belgeleri". *DTCF Dergisi*, (58/1), 775-803.
- Ricaut, Paul (2012). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Hâlihazırının Tarihi, XVII. Yüzyıl*. Tercüme: Halil İnalçık-Nihan Özyıldırım. TTK Yayınları. Ankara.
- Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi* (1992). Hazırlayan: Midhat Sertoğlu., Marmara Üniversitesi Yayınları, No: 515, FEF Yayınları No: 26. İstanbul
- Stanford, J. Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. Çev: Mehmet Harmancı. e Yayınları. İstanbul.
- Toprak Vakkas, Seydi (2019). "Mehmed Şerif Paşa'nın Çıldır Valiliği". *Belleter*, (Cilt: 83, Sayı: 296), 153-172.
- Turan, Şerafettin (1963). *XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunun İdari Taksimatı (1041/1631-32 Tarihli bir İdari Taksimat Defteri)*. Atatürk Üniversitesi 1961Yılı. Ankara
- Turgut, Bahattin (2021). *Ahıska'da Osmanlı Vakıfları*. Arı Sanat Yayınları. İstanbul.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2014). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*. TTK Yayınları, 4. Baskı. Ankara.
- Yakut, Esra (2005). *Şeyhülislamlık Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yediyıldız, Bahaeddin (1982). "Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü". *Vakıflar Dergisi*, (XIV), 1-27.
- _____ (2003). *XVIII. Yüzyıllarda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*. TTK Yayınları. Ankara.
- Yurdakul, İlhami (2017). *Şeyhülislam Arzları ve Padişah İradeleri (1845-1878)*. TÜBA Yayınları. Ankara.
- Zilfi, C. Madeline (2009). *Osmanlı Uleması Klasik Dönem Sonrası*. Çev. Mehmet Faruk Özçınar. Birleşik Kitabevi. Ankara.

